

Спогади про автора роману "Вир" Григорія Михайловича Тютюнника

Хата наша, батьківська й дідівська, старовинна, з плетеним бовдуром і без віконниць, стояла над шляхом, що веде з Полтави до Гадяча. Стояла при самій греблі — вся у вербах, берестах, жовтій акації та бузині. Одразу ж за глухою стіною, мало не від призьби й до самої річки лежав родючий низовий сінокіс, трава на ньому виганяла ледь не по очкур косареві. По весні, коли розливалася повінь, каламутні грунські води підступали аж до хати, і дід наш Василь Феодулович із трьома синами Павлом, Михайлом та Филімоном боронилися від потопу загатою з гною.

Хата була простора, як загін. Стояли в ній жовта нефарбована лава, стіл, високий чорний комод, побитий шашелем, і дерев'яне ліжко душ на чотири; під ним ішов димохід від грубки, взимку її топили на ніч, щоб спати було тепліш. Крім великої хати, були ще хатина й комора. В хатині наш із Григорієм батько, Михайло Васильович, середульший з-поміж трьох братів, теслярував — робив меблі, прості, селянські, діжки, ступи, возики тощо.

З хатою нашою — зараз від неї й сліду не лишилось — пов'язаний у мене перший спогад про Григорія Тютюнника, або, як його звали тоді в селі,— Ігоря Буденного.

Я побачив його з вікна, біля якого грівся проти сонця,— стрункого, чубатого, з гордовито одкинутою назад і трохи набік головою, і хтось, уже не пригадую, хто саме, сказав мені: — Ото твій брат пішов.

Потім я дізнався, що він "копія Михайло", себто батько наш. Від того часу й по сей день образ батька в моїй уяві нероздільний з образом Григорія. Я з'єднав їх до купи — Григорієву зовнішність та манери й те, що чув про батькову вдачу або вигадав сам, і вийшов тато, якого я не пам'ятаю і не знаю навіть, який він був із себе, бо єдине його фото (він не любив фотографуватися) загубилося.

Я не випадково почав розповідь про Григорія з батькової хати. Їй, мені здається, Тютюнник багато чим зобов'язаний як письменник, а надто як автор "Виру". Та й сам він говорив про це не раз.

Може, тому, що стояла хата над шляхом, чи тому, що в дворі був колодязь, єдиний на весь куток Гасанівку, а чи тому, що в ній жили самі мужики без господині (бабуся наша вмерла рано),— вона стала

найзручнішим місцем для посиденьок, "закурацій", а отже й для балачки часом аж до перших півнів. Тим паче, що всі Хтудули — так нас прозивали в селі по дідові — завжди мали на столі дерев'яне коритчатко з січеним тютюном, уміли гарно перекиривляти, себто копіювати односельців, і взагалі любили побалакати. До хазяйства ж, за свідченням нашого дядька Филимона Васильовича та й інших людей, Хтудули, крім тата, були байдуженькі.

Отож їде, скажімо, опішнянський дядько до Зінькова на базар чи ярмарок із хурою горшків, макітер, глечиків, свистунів, пересипаних збоїнами, чи вертає назад, розпродавшись,— де напоїти волів, де закурити та погомоніти, як не у Василя Феодуловича? І гомонять та реготи справляють такі, що аж стріха шелестить, а з відчинених навстіж дверей дим валує надвір, як із шинку.

Але найчастіше збиралися в Хтудулів люди,— майже всі вони близькі чи далекі наші родичі,— обдаровані природженим гумором, чіпкою спостережливістю з неабияким артистизмом. У селі нашому, Шилівці, й досі не можуть без веселої усмішки згадати Павла Васильовича, старшого батькового брата. На той час, про який ідеться (тридцяті роки), він уже був одружений і жив окремо. Жив пребідно, ходив узимку в семилатаній сірячині та дерев'яних постолах. Проте ніколи не журився з цього і ні на кого не нарікав, бо знав: не хазяїн він, не його стихія — земля. Шукав лише якоїсь компанії, слухача й глядача, а знайшовши, веселив, одначе сам при цьому ніколи не сміявся. Він умів перекривити, скопіювати мало не кожного шилівця й шилівчанку, беручи від кожного найхарактерніше й трактуючи його в найкумедніший спосіб. Це викликало захоплення й сміх. Копіював навіть свого батька, Василя Феодуловича, на що той реагував спокійнісінько, сказавши хіба поблажливо: "Хе, сукиному синові стерво! Ти хоч їв сьогодні? Насип йому, Михайле, юшки..."

Його навіть вилаяти було неможливо, бо, послухавши ту лайку, він заходжувався лаятися й сам, ідеально копіюючи того, хто це почав,— і все кінчалося сміхом.

Здавалося, кому б, як не йому, виступати на сцені? І дядько Филимон, який один час керував шилівським драмгуртком, запросив брита на роль попа. Тут і сталася дивина. До свого виходу Павло Васильович, уже в попівській рясі, спав собі у гримувальні на стільці. Коли ж настав час виходу, його розбудили й випхали на сцену. Роль він знав напам'ять. Одначе, вийшовши перед люди, оглянув зал, заусміхався на всі боки, розвів руками й сказав до публіки: "Чого не вмію, люди добрі, того не вмію" — і пішов за куліси, наступаючи на поли ряс.

У гримувальні його стали розпитувати, що ж таке трапилося, на що він відповів: "Та воно мені й на репетиціях

набридло... " Він був імпровізатор і любив не писаних героїв, а живих. Заходив Михайло Іванович Тютюнник (по вуличному Гасан), правильніше не заходив, а втанцьовував у хату з сіней задки, заклавши руки в рукава драної куцини й приспівуючи: "І по сінях тупу-тупу, і по хаті тупу-тупу... Дайте, люде, закурить-залюлячить!" — і таки притупував розбитими чобітьми, обмотаними лаптушиною та обмотузованими прядив'яними ошивками.

Гасан перекирляв не гірше за Павла Васильовича, але не вмів одного: співати, як Павло, на криласі всіма голосами, від баса до дитячого дисканта. Батьושка й не сердився на нього за це. Питав лише після служби: "Это ты, Павел, блуждал сегодня из партии в партию?.." — і сміявся.

Навідувався ще Грицько Макарович Тютюнник, великий приятель нашого батька, отакий собі спокійний велетень, що, здавалося, міг би обіпертися плечима об обидва одвірки зразу; а також Ігор Лукич Чобіт, пристрасний шанувальник слів "філософія", "мужик", "адвокат" і розмов на цю тему. (Якось він сказав мені, пасучи посеред вигону корову на налігачі: "Якби той університет та отут-о на вигоні, я, синок, його теж кончив би!")

Наймолодшим серед цих людей був наш дядько Филимон Васильович, у сім'ї якого мені довелося прожити чимало років і почути багато дечого з того, про що розповідаю. Филимон Васильович мав прекрасну пам'ять, смак до образного слова і був неповторний розповідач. Григорій дуже любив його слухати, очі його завжди сяяли, коли розповідав дядько, а рука так і тягнулася до записника, з яким він, принаймні в Шилівці, майже ніколи не розлучався. Пізніше, вже працюючи над "Виром", він писав мені в одному з листів, щоб я нотував усе, що розкажує дядько, і посилав йому.

Я згадую тут цих людей тому, що переконаний: сільські типи, характери, імпровізовані ними, були знахідкою, вдячним матеріалом і своєрідною школою для майбутнього автора "Виру". А Павло Гречаний, Гнат Рева, окремі бувальщини й деталі сільського побуту списані немовби з уст Павла, Филимона та Михайла (Гасана) Тютюнників. Григорій умів слухати, цінував почуте ("Ні! Ти тільки послухай. Цей народ геніальний!"), та й сам під настрій не проти був розіграти когось, як і його дядьки.

2Склалося так, що батькові нашому не випало пожити з першою дружиною — матір'ю Григорія — й року. І хто зараз міг би певно сказати, чому так трапилось, як не сам батько? Мені ж судити про це не випадає... Відомо лише, що розлучення було блискавичне, без свідків і скандальної тяганини, а одруження — важке. Справа в тому, що, коли майбутнє подружжя уже мало стати під вінець — традиція ця була тоді ще міцна,— місцеві духовні власті категорично відмовилися його звінчати, бо за святцями Михайло Тютюнник і Ївга Буденна були родичі. Після кількох відчайдушних спроб виклопотати дозвіл на одруження по-християнському батько, так нічого й не добившись, одяг святкову чумарчину, взяв харчу й подався пішки за сімдесят п'ять верств до Полтави шукати щастя в архієрея. І таки знайшов.

Минуло вісім чи дев'ять місяців приймакування, як одного пізнього вечора батько перейшов міст і знову опинився в рідній оселі — з хворою матір'ю, що вже кілька років не володала ногами (коли баба пряла, то дід або хтось із хлопців крутили прядку, а вона тягла нитку), та двома братами: старшим, Павлом, і молодшим, ще підлітком, Филимоном.

Дід зустрів сина досить спокійно, наче знав, що так воно й станеться. Тільки спитав, виглянувши з печі: — Нажився, кажеш?..

Видно, щось не подобалося йому в батьковому одруженні, однак у натурі Василя Феодуловича не було характерної на ті часи домостроївської жилки — "як батько сказав, так і буде", — і він дав синові волю. Взагалі, як розповідають, дід не любив старшувати в сім'ї. Він любив інше: поговорити. Приміром, про те, що було перше — Слово чи Бог, читав і трактував уголос "Четї-Мінеї", просиджував годинами біля вікна й, помітивши когось там на шляху, вигукував насмішкливо, в'їдливо: "Ось диви, дивись, хто пішов! Хе, сук-киному синові багатир.. , О вже ж і проява. Погнався, бач, за білим хлібом, та й чорний потеряв!.." і т. н. Є люди, які зморюються говорити. Дід зморювався мовчати. Владу над ним мав, либонь, тільки батько. Коли дід аж надто вже багато говорив, батько казав йому: "Годі, тату, поїдемо в поле" — чи "розпалюйте вже в печі, а то тісто з макітри вискочить". Вони-бо після смерті бабусі поралися і коло печі й по господарству вдвох.

Не можна сказати, що тато вдачею своєю мало схожий був на своїх братів та діда. Він також не легковажив нагодою докинути влучне слово, умів скопіювати, пожартувати, однак ніколи не пошивався в чудопала-розважальника, як це з радістю й натхненням робив Павло Васильович. Зайде, приміром, у лавку, постоїть, погломонить із кимось, А як ні з ким, то з крамарем, тоді підіпре долонею щоку й заспіває чудовим баритоном:

Ой, я нещасний, Що маю діяти, Є горілка в лавці, Та ні за що взяти...

Отож, маючи старшого брата, закоханого в компанію, балакучого, відданого слову батька, татові довелося взяти всі клопоти по господарству на себе: вдень майстрував у хатині, порався на грядках або коло печі, а в неділю чи вечорами стриг і голив, як тепер сказали б, на громадських засадах, шилівських дядьків або сидів над книжками. Батько любив

літературу, знав напам'ять трохи не всього "Кобзаря", чимало поезій Пушкіна, а "Полтаву" так часто декламував згодом старшому синові, що той без тексту теж вивчив її. Не раз бувало, коли ми спізналися з Григорієм як брати, розповідаючи про батька (для нас де було свято любові до тата й радість взаємовідкриття через нього), Григорій читав мені найулюбленіший уривок із другої пісні отаким неквапно урочистим глухуватим баском людини трохи сумної й до ніжності доброї:

Тиха украинская ночь. Прозрачно небо. Звезды блещут.
Своей дремоты превозмочь Не хочет воздух. Чуть трепещут
Сребристых тополей листы. Луна спокойно с вьюоты Над Белой
Церковью сияет...

І казав:

— Коли батько вечорами читав мені це місце, я завжди дивився на нашу церкву, що біліла при місяці на горбі, як із срібного паперу вирізана, і думав, що то про неї написано. Про місто Білу Церкву я взнав уже потім...

Або вигукував раптом захоплено:

— А ти знаєш, що наш батько пішов якось у Зіньків на базар, побачив оголошення, що Буряченко — був такий учитель приватний у Зінькові — приймає екзамени у тих, хто бажає поступити на короткотермінові курси вчителів, облишив базарування і склав екзамени. Без підготовки!

Це було перебільшення, але невелике, бо тато готувався стати вчителем. А те, як склав іспити, правда — зопалу, експромтом.

ЗПісля розлучення з першою дружиною батько десять років одинакував, а Ївга Федотівна сім років не виходила заміж, і міст через річку не був міцним кордоном між ними з перших же днів після розлучення: вони ждали дитину.

Коли народився Григорій — це було 6 травня 1920 року,— його вирішили назвати Георгієм, або ж, як у нас кажуть, Їгором. Назвали. І послали Федота Йосиповича Буденного, Григорієвого діда по матері, записати онука в сільраду. Випивши на radoцax удома — онук! — дід вирушив до сільської Ради. Але ж по дорозі була монополька славнозвісної на всю околицю Гузійки. Як не зайти ради такої нагоди

ще й до неї! І він зайшов... Коли ж нарешті доплуганився туди, куди його було послано, то вже не тямив, як звелено йому записати онука. Став пригадувати — не пригадується, то сказав секретареві: "Пиши Грицьком.. Воно, мо', й не так, як казали, зате просто, по-нашому!" І став Георгій Тютюнник, якого навіть мати не розучилася й досі називати Горею,— Григорієм. Про дідову витівку довідалися аж тоді, коли 1935 року брали у райзагсі довідку про народження, щоб хлопець міг учитися в зіньківській десятирічці.

Уперше дізнався Григорій про те, що з нього є батько,— дома казали-бо, що немає,— тоді, коли ще грався в пісочку. Відкриття це було, згадував він, велике й незабутнє.

"Граюсь якось біля дороги,— розповідав він весело,— а тут баба якась іде. Не знаю, хто вона була, пам'ятаю тільки, що "ч" не вимовляла. "Цього ти,— каже,— синку, до татка не біжиш? Бацьиш, ондецьки він цьимцьикує, і-гі-гі, ондецьки, ба?" Дивлюсь — од мосту повз верби на греблі три козарлюги йдуть. Чорні, засмагли, білозубі і в білих сорочках. Сміються до мене. Підхопили на руки, понесли до лавки. Що говорили, не пам'ятаю, Знаю тільки, що накупили повну пазушку цукерок,

пряників, донесли назад до нашої вулички, потім той, що був найчорніший, поставив мене на землю, легенько підштовхнув й сказав: "Біжи додомку. А як спитають, де був, скажеш: ходив з батьком до лавки". То були Павло, Филимон і тато. Так і зажив я від того дня на два двори. Добре настало! Як тільки баба замахнеться віником, то я круть — і до Хтудулів через міст... "

Якось узимку Григорій захворів на скарлатину. Тоді це була небезпечна хвороба, лікували її здебільшого по-домашньому: парили горло над чавуном із вареною картоплею, одлежувалися на печі в гарячому зерні (так і проситься сюди порада Павла Гречаного Тимкові, коли той простудився у вирі): "Пареними кінськими кізяками обкладайся. У нас у заброді всі так лічилися"). Од скарлатини помер тої зими шилівський хлопчик, з яким Григорій любив гратися. І от одного вечора, коли Григорій лежав у гарячці, на порозі хати став запорошений снігом батько.

— Євгеніє Федотівно,— сказав він (рідко в селі звертаються до жінки так),— наші стосунки можуть бути якими завгодно. Але не зараз, коли хворий наш син. Я з кіньми — одвезу його до лікарні.

Ївга Федотівна вдягла Григорія, закутушкала батька поверх шапки башликом і провела підводу до шляху...

І ще один епізод розказував мені Григорій про нашого батька. Сумний епізод. Його й зараз тяжко згадувати.

Якось Григорій по дорозі в школу забіг до нас уранці й поклав перед татом, що пухлий сидів за столом, підперши голову долонею, окраєць хліба. Тато розломив той окраєць надвоє, половину дав Григорієві в школу, а другу ще раз розломив — шматочок собі й шматочок мені — й ледве вимовив:

"Спасибі, сину. Любий ти в мене ростеш",— і став помаленьку їсти, затуливши очі долонею.

4До школи Григорій пішов рано, в шість років. Так наврипився, що годі було вмовити. Він не був рослий хлопчик, і завідувача школою, Наталія Іванівна Рябовецька, майбутня наша тітка (згодом вона стала дружиною Филимона Васильовича), завагалася: приймати такого малого до першого класу чи відмовити. Тут Григорій розплакався, і Ївга Федотівна, нахилиючись близьенько до вчительки, швиденько змовницьким шепотом (така в неї манера говорити інтимно) сказала:

— Нехай іде. Посидить день-другий, та й обридне, хоч не морочитиме голову...

Однак це сподівання не справдилося. Наука давалася Григорієві легко, і вчився він гарно. Хоча й бешкетник був не останній. Можна було, скажімо, зробити із старшими, міцнішими хлопцями піраміду, виважитися на їхніх плечах догори ногами так, щоб дістати стелі й викласти там ступцями, натертими вугіллям, сліди — ніби хтось походив... Зате ж яка то була насолода, коли директор школи побачить на стелі відбитки людських ніг! А побачивши, скаже: "Хм, хм... Ану лишень роззуваймося й покажімо підшви!.. "

По закінченні сьомого класу Григорій перейшов у зінківську десятирічку, на той час чи не єдину середню школу на весь район. Це — за вісім кілометрів од села. Ходити треба було пішки, щодня, у будь-яку погоду. Дорога хоч і не близька, як для підлітка, зате ж яка! Шлях розтинає село навпіл і попід старезними в три охвати вербами (в їхніх дуплах, що починалися від землі, ховалися в негоду закохані) пнеться на Бееву гору. За селом, управоруч од нього,— яроч, який шилівці засадили кленом, осикою та дубком, щоб глини на грядки не заносило з водою; вліворуч— глибочезне провалля (у нас його

звуть "стілкою"), над котрим завжди шугають щурики, бо мостяться там у норах тисячами. Цим проваллям стікають навесні польові води в річечку Грунь; а далі понад шляхом — Кирнасів ліс, обсіяний житами та пшеницями, і марева, марева — очі болять дивитися, як вони міняються. Український шлях. Інакше, здається, й не скажеш. А озирнешся назад — село в долині, як у тарелі, річка блищить синьо посеред верболозових низів, і туман уранці понад нею русло виписує... На Беевій горі, достеменніше, з неї, й зачалися перші рядки "Виру".

Якось Григорій, коли ми зійшли на гору й довго дивилися на село, сказав: "Оце звідси, Григор'яне, я початок "Виру" побачив. А доки назад додому дійшов,— уже й написалося".

І прочитав по пам'яті:

"Село Троянівка гніздиться в долині. На північ від нього Беева гора, покрита лісом, на південь — заткана маревом рівнина, по якій в'ється полтавський шлях. Обабіч шляху то тут, то там мріють у степу хутори, маячать на далеких обріях, як зелені острови по синьому морю. В центрі села тече річка з дивною, мабуть, татарською назвою,— Ташань... "

Прочитав він, як завжди, глухо, аж суворо наче, тоді додав:

"Слова, слова... А насправді, глянь: краще, брате, краще, просто незбагненно прекрасно".

І посумнішав, як завжди це з ним робилося — отак раптом, зненацька. Напевне, він відчував у ту мить вічну прикрість — нестачу слів, умовність понять, обмеженість людських уявлень перед лицем природи, життя... Мене ж цей уривок буквально струснув. До того мені здавалося, що я розумію прозу, читав у Горького навіть, що це — "необыкновенная кладка слов" і т. п.,

але тільки тоді, на горі, відчув її внутрішнє життя, якщо можна так сказати. Вдруге я пережив щось подібне, коли Григорій (це було вночі на шилівському мосту) прочитав мені, теж напам'ять, уривок із "Хаджі-Мурата",— повільно, просто, без притисків і театральщини:

"...В холодный ноябрьский вечер Хаджи-Мурат въезжал в кутившийся душистым кизячным дымом чеченский немирной аул Махкет. Только что затихло напряженное пение муэдзина, и в чистом, горном воздухе, пропитанном запахом кизячного дыма, отчетливо слышны были из-за мычания коров и блеяния овец, разбиравшихся по тесно, как соты, слеplенным друг с другом саклям аула, гортанные звуки спорящих мужских голосов и женские и детские голоса снизу от фонтана"...

І надовго вмовк. Потім сказав, ніби подумав уголос: "Отак умів писати граф. Одним абзацом уїхав в аул". Мені доводилося якось читати, що у "Вирі" панує стихія народного життя. Це було написано з помітним негативним чи, сказати б, співчутливим відтінком, бо ж саме поняття "стихія" прив'язувалося до особливостей авторового обдарування. І мені пригадалося те, що не раз повторював Григорій: "Терпіть не можу книг, писаних начебто за підручником логіки Асмуса. Не твори, а нудьга. Немає прози. Стефанік, Тесленко, Чехов, Толстой так не писали. Правда, у Толстого є логічні місця у "Війні і мирі" — роздуми пораненого Волконського на Аустерліцькому бойовищі, Платон Каратаєв... Запрограмованість, нудьга".

На ті роки, коли Григорій учився в зіньківській десятирічці, припадають перші його поетичні спроби. Тим, хто не уник цього захоплення в юності чи навіть виріс потім у письменника, певно, відомо, як ставляться до "писателів" ближні, та ще в селі, де не те що шила — шевського гвіздочки в мішку не сховаєш. На них

позирають, як на диваків, з них часто-густо кепкують навіть рідні.

Григорієві ж, можна сказати, пощастило. Коли в зіньківській райгазеті з'явився перший його вірш і хлопець прибіг із нею до Хтудулів, тато, радий, мов дитина, обережненько вирізав той віршик ножицями й на долонях поніс його через усю хату до комода. То було "визнання", дарма що домашнє, але справжнє, непідробне! Хто знає: може, батько мріяв про це, ждав цього... І можна тільки уявити, як почувався Григорій, коли втратив батька, а разом з ним і свого першого цінувальника, натхненника.

Можливо, трагедія, особиста, батькова, тому тільки й сталася, що, рядовий колгоспник і пильщик, він не схожий був на мужика або не зовсім схожий. У кожному селі є така людина чи такі люди: напівмужик-напівінтелігент. Їх одразу видно, вони впадають в око. Тоді в тих, що пильнують "нрави", виникає питання: "Чому? А чи немає тут чогось такого?.."

Спершу був жарт. Якось у неділю (не було навіть вихідних) до нашої хати завітав військовий і, змірявши тата поглядом з голови до п'ят, сказав:

"Що ж, Михайле Васильовичу, збирайтеся..."

Тато зблід і сказав матері:

"Лаштуй, Галю".

Тоді військовий зареготав, спитав "Михайла Васильовича", чи дуже він злякався, і сказав:

"Ні, ні. Поки що ні. Я зайшов, щоб ви поголили мене..."

Батько, звичайно, поголив його і навіть ні разу не врізав, і навіть руки в нього, як згадує мама, не тремтіли, тільки довго був блідий.

5Шевченко писав якимось, що Брюллов жодної лінії не дозволяв собі провести "без моделі". Мабуть, кожний серйозний письменник теж не може написати справді художній твір без "моделі". Не писав без неї і Григорій Тютюнник. Спробував раз, коли заходився над романом про Західну Україну ("Буг шумить"), побачив, що без "моделі" його гне на вже вторований шлях, до "Поднятой целины",— і покинув. У "Вирі" ж що не пейзаж, що не характер, що не репліка — то й Шилівка, по-художницьки, безумовно, осмислена й узагальнена — як образ цілого народу.

У "Вирі" життєва модель взяла гору над літературною. Це особливо чітко видно, коли читаєш "Буг...".

Є люди, яких не годуй хлібом, а дай порозводитися про "любов до народу". Вони завжди викликають нудьгу, а частіше — посмішку, бо відомо ж, що про любов мовчать. Мені не доводилося чути від Григорія й слова на цю тему. І разом з тим я ніколи не зустрічав раніше людини, так самовіддано закоханої у свій народ, і такого знавця українського характеру — од дрібних деталей до найвищих узагальнень. (Йдеться, звичайно, не про "своє болото", "наймиліше гніздо", а про почуття культурної людини. Григорій мав, кажучи словами Чехова, талант людяності. І вроджений, і вистражданий). Треба було бачити й чути, як він розповідав і показував своїх героїв із "Виру", як глибоко знав їх і як умів через деталь — репліку, міміку, жест — розпізнавати характер. Він, по суті, перевтілювався в них, як актор. "Це ж викінчений тип! — було його улюблене резюме.— Дядько наш, Филимон — неперевершений майстер відтворювати характер, ліпити його з дрібниць, які ми навіть не помітили б. Він міг би бути гарним

письменником, якби вважав папір і ручку корисним відкриттям... "

Про кого б не розповідав Григорій — Павла Гречаного, Гната Реву, Охріма Горобця і т. д.,— він сам ставав Гнатом, Павлом, Охрімом. Здавалося б, дивно, що безліч деталей, які так лягають в образ того чи того героя "Виру", лишилося поза сторінками роману. Григорій був б агати й на матеріал і саме тому не смакував його в творах, не розписував.

Найдужче ж він любив розповідати про того, хто став прообразом Павла Гречаного, і часто копіював його навіть у звичайній, "не літературній" розмові.

Жив по сусідству з Ївгою Федотівною її дядько, а Григоріїв двоюрідний дід Павло Йосипович Буденний, великий курець, добряк, вайло, мовчун і силач. Він копав колодязі, ями на кладовищі, коли хтось умре, косив, молотив, одне слово, що йому веліли, те й робив.

"Ти б мене, Їгорко, побрив",— ні сіло ні впало скаже, бувало, через тин Павло Йосипович, прозваний у селі Штавром.

Григорій, тоді ще парубочок, лагідний, завжди охочий прислужитися, до того ж бажаючи наслідувати тата, кидається до хати, виносить бритву, ослінчик, рушник, щоб волячу шию "клієнтову" обіпнути...

"Сідайте, дядьку!" — й заходжується коло нього.

Бритва тупа, як тріска. Що не проведе по дядьковій шиї, кров слідом так і юшить. А Штавро сидить і дрімає... Грицько сяк-так доголить, якщо це слово можна вжити за такої ситуації, змиє кров холодною колодязною водою, щоб якось її зупинити...

"Вже, дядьку!"

Аж тоді Павло прокидається, солодко всміхається
спросоння й каже:

"А вжє жь і брьитва в тебе, Їгорію... Вогонь! Не брьиє, а як
водою змива, ня-а-а... " Він не чув болю!

Або поскладає на тин величезні руки, по-собачому покладе
на них підборіддя і довго мовчки, пихкаючи цигаркою, водить
очима за Григорієм, що вештається по двору. Тоді скаже, як
волами повз двір проїде:

"Ня-а-а... Дай мені, синку... газети на цигарки".

"Та я ж вам дав позавчора аж п'ять! — здивовано вигукне
Григорій.— Де ж ви їх діли?"

Щтавло мовчить, винувато кліпа очима й, коли вже його
прохання забуто — так довго він мовчить,— скаже:

"Ті я вже скури_в, ня-а-а..."

"Ото за два дні?!"

"Так я ж зараз сторожую,— пояснить нескоро Павло.— А
вночі куриця... як у жнива вода п'єцця: раз по раз... "

Штавлові ж належить і пісня, яку Григорій під веселу руку
співав по-штавлівськи і називав "шилівським варіантом
модернізму". Цю дивацьку пісню проспівав Штавло лише одного
разу, коли ішов від Гузійчиного шинку-монопольки, і зосталася
вона в пам'яті вдячних шилівців:

Йе-ех, чорнобрыва Гузійка-а...

Далі Павло Йосипович, як завжди, довго мовчав, ловлячи йогами стежку й шукаючи другого рядка з підходящою римою. Але не знайшов і закінчив так:

І чорнобриві... ня-а-а... пеньки!

Це жартома.

Справді ж, народні пісні Григорій глибоко шанував, знав їх безліч і сам умів гарно співати, маючи густий приємний баритон. "Наша народна пісня,— казав,— як роман. Навіть побудову має епічну. І жодної легковажної!" Останньою тихою залюбленістю його була пісня про журавку, яку ми співали не раз на шилівському мосту вчотирьох — Григорій, Федір Тютюнник, Володимир Вінниченко (Григорій любив цього веселого й розумного хлопця) та я.

Ой, журавко, журавко, Чого кричеш щоранку? Ой як мені не кричать, Як так високо літять, Полечу я до саду До листочка припаду...

По черзі виводили, по черзі брали "хтору", а в річці скидалися щуки, і світилася "одинокa зоря над млинами" під хутірцем Лейбівкою...

6Після того як не стало батька, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років: мене забрали з Шилівки в Донбас тітка й дядько, Григорій поступив до Харківського університету. Різні дороги, різні долі. Я знав, що в мене є брат,— знав і не більше. Те ж саме було, мабуть, і з Григорієм. Та й що могло бути спільного між нами без батька? Голос одної крові? Він "породичав" нас пізніше, десь у п'ятдесят другому-третьому

роках. Щоправда, ми інколи бачилися за ці п'ятнадцять років, але про що могли говорити підліток і доросла людина?

Пам'ять зберегла лише дрібні деталі. Ось ми, учні п'ятого класу, разом з усією школою, з усіма шилівцями стоїмо біля цементних східців старенького сільбуду. Червоніють прапори, плачуть, сміються люди. А на східцях попереду голови сільради, членів сільвиконкому та голів колгоспів виходить Григорій і виголошує промову. Він у довгій шинелі, затис в одній руці шапку з червоною партизанською стрічкою навкоси, а друга лежить на грудях у перев'язі. День Перемоги.

Ось під шкільною стіною стоїть драбина, а на ній — Григорій. Вмочає щітку в цеберку і виводить білими літерами: "Ласкаво просимо, земляки-воїни!" Ждуть демобілізованих.

1946 рік. Я штовхаюся в гурті ремісничників перед училищем, ждучи, поки нас "запустять" у їдальню, а на кам'янці посеред центральної вулиці зупиняється ЗІС і з кузова сплигує на брук Григорій. Довга чорна чуприна падає йому на обличчя й затуляє його аж до підборіддя. Не пам'ятаю, знав я тоді чи ні, що Ігор Буденний, двадцятишестирічний мій брат, уже носить у легенях над серцем двадцятиграмовий уламочок німецького снаряда...

А ось Григорій сидить у хаті, куди нас із мамою прийнято "в сусіди", бо своя згоріла. Якись жінки повчають його, що треба їхати в Харків кінчати навчання, а не женитися на гарній бідовій татарці Фаїї, що працює на молочарці, (її закинула в наше село війна). Ігор сердиться на жінок, щось заперечує їм, тоді обіймає мене за плечі й каже: "Еге ж, братику?" Мені од того, що він каже "братику" й обіймав,— ніяк... Я не знаю, що "еге ж", проте одказую: "Угу..."

От, здається, і все.

Сходитися ми почали аж тоді, коли я служив на Далекому Сході. Туди прийшов мені перший лист од Григорія. Він писав, що ми брати й повинні спілкуватися, не забувати один одного.

Лист був зі Львова чи з Шилівки — не пам'ятаю. Я пишу "почали сходитися", бо відразу не зійшлися. Надто вже довго були чужі. А ще мене мучило тоді жахливе недовір'я до людей, до того, що вони можуть бути щирі. Піймати людину на нещирості було моєю хворобливою втіхою. Григорієві листи здавалися мені фальшиво щирими. Чому він не помічав мене раніше, а тільки тепер, як уже я й сам не пропаду? — так думав. А тут раптом одержую зі Львова лист, вкинтий у Владивостоці, не лист, а записочку — з запитанням про те, як мені живеться, суху, коротку, без щирості!

Прочитав і з коментарями на полях — вони здавалися мені дотепними — одіслав назад...

Через місяць прийшла вбивча відповідь.

"Григорію! Я одержав свого листа з твоїми коментарями і не серджуся на тебе тому, що я рідний твій брат і до того — старший; я розумію, що ти образився, але причин для того не було. Я справді писав листа похапцем, якраз перед від'їздом моїх знайомих (у Владивосток.— Г. Т.) і рішуче не міг написати чогось іншого, крім того, що написав. Те, що ти прислав мого листа назад зі своїми помітками... свідчить про те, що в тобі немає такту культурної людини, а, навпаки, є трохи хамства і кволих спроб "стати в позу"... Ти це кинь. Будь скромним і знай, що хвастунів я органічно не переношу. І потім ти, очевидно, не розумієш, що навіть для того, щоб писати листи (не говорячи про оповідання), треба бути трішечки мудрецем і знати, що ти

пишеш й для чого. Обвинувачувати мене в пустоті та ще до того в душевній — це вже занадто; тим паче, що з моїми душевними якостями ти слабо обізнаний... і через те, мені здається, ти можеш судити про них, але не можеш засуджувать і поспішати зробити свої висновки, тоді як "поспешность нужна при ловле блох", а ні в якому разі до людей.

Тепер відносно твого оповідання... Я прочитав його кілька разів і хочу поділитися з тобою своїми враженнями...

Перше. Ти не маєш чіткого уявлення, як будувать оповідання. У цьому відношенні раджу познайомитись із теорією літератури (підручник проф. Тимофєєва), уважно прочитати яке-небудь оповідання Чехова і прослідкувать, як воно побудоване; ну хоча б таке, як "Тоска", "Попригунья", "Душенька" і т. д. Взагалі прочитай твори Чехова уважно... (Далі називалися основні елементи сюжету, що ілюструвалися переказом простенької новели Мопассана.— Г. Т.).

Але я не хочу, щоб ти подумав, що оповідання будується лише на гострих ситуаціях. Ні. Чехов — майстер будувать його на найпростіших, звичайних речах. У листі до свого брата він писав: "Я могу написать расказ о чернильнице, о пепельнице" і т. д. Ця ж сама "Тоска", "Сумерки", "Толстый и тонкий", "Крыжовник" побудовані на простих речах.

Твоє оповідання побудоване на враженнях, які тебе схвилювали, ти їх пережив, і вони заставили тебе сісти і написати про них. Це — добре. Добре, що ти береш факти з життя. Мушу сказати, що в тебе є багато даних, які свідчать про те, що ти можеш писати і з тебе будуть люди. Але ти сам знаєш, що письменником можна стати тоді, коли ти без цього не зможеш жити, не зможеш уявить собі життя, коли писати про людей, природу... стане щоденною потребою, твоїм "злим

генієм", диханням, твоєю сутністю, життям. Література — це не спорт, не розвага...

Отже, ти будуєш своє оповідання на враженнях. Це добре. Ти можеш подати кількома штрихами обстановку, в якій діє герой, в тебе добре виходять діалоги, розмови; сам того не розуміючи, ти чудесно вирисовуєш образи (а це дуже важливо, і не кожен це може навіть з маститих літераторів)...

Але головний твій недолік — це ще невміння користуватися словом. А слова, брате, це алмази, з яких будуються красиві речі. Слово в тебе неточне і часто "не до шмиги", як кажуть, не до місця. Я ці місця підкреслив...

І ще багато є неточностей, яких усіх не перелічити.

Раджу: оповідання почистить, "подраїть", "протерти піском і пролопатить", щоб кожне слово блищало. Пиши нові речі, заведи записну книжку, записуй туди вирази з живої мови і свої думки.

Тільки розумні, дурних не треба...

Твій брат Григорій.

5. I. 54".

За підручник Тимофєєва я того разу не взявся, "драїть" оповідання не схотів, бо зненавидів його, а знайшов ожеговський "Словарь русского языка" і прочитав тлумачення слова "хам". Я знав його й без словника, але мені хотілося дати "кваліфіковану відповідь"... Виявилося, що жодна з трактовок цього злополучного поняття аж ніяк до мене не підходить. Я сів

і написав, що... я не хам. У формі протесту. І заявив про розрив стосунків.

Але ж, на превеликий подив, відчув після цього, що Григорій — мій брат, справжній старший брат! Я завжди був сам. І коли бачив, як мого товариша скубе за віщось старший його брат, заздрих... молодшому. Хотілося брата. І от він об'явився й поскуб!

Я ждав сердитої відповіді. Місяць, що за нього обертався тоді лист із Владивостока до "материка" (так ми звали захід) і назад, здався мені роком. До того ж страшно було, що відповідь зовсім не прийде. Але рівно через місяць одержав зі Львова бандероль з "Енеїдою", підписаною Григорієм: "'Читай нашого великого земляка і не забувай рідної мови". А незабаром — другу, з "Мартіном Іденом": "Ця книга навчить тебе досягти мети. Григорій Тютюнник".

Однак листування між нами й після цього не налагодилося. Я не забув "хамства" (тоді саме я скаржився в щоденнику на долю за те, що вона не дала мені "щастя прощення"), і далі почувався ображеним. Це почуття було солодке...

І от прийшов лист, уже не тільки з "мораллю".

"...Якщо ти знаєш моє "кредо"... то по якому праву ти задрав хвоста і зневажаєш свого старшого брата? От приїдеш додому, то не подивлюся, що ти моряк, а здеру з тебе твій "кльош" і висічу за таке неподобство, щоб знав, як носа задирати. Носодерців у нашому роду не було, і я не хочу, щоб ти цю традицію порушив. Оце тобі хоч сердься, хоч ні — справа твоя.

Тепер я в Шилівці. Вчора ввечері був у мами. Пробач, ти хлопець делікатний, я це знаю, знаю також, що мені зарані треба просити пробачення, тому й прошу: пробач, я прочитав твої листи, так як хотів почути твоє слово, пізнати між рядками твій настрій, твої думки, визначити, як поволі ти розумнішаєш, і думки твої з розпатланих стають стрункими, логічними. Я знав тебе зовсім маленького, і тепер ти для мене ребус, який мені треба поступово, крок за кроком розгадувати. В душі моїй до тебе є лише теплі братерські почуття, яких ти не розумієш і не ціниш, чортів ти турок! От що! Приїдеш сказав висічу — і висічу! Ну, полякав, і вистачить. Тепер про інше. Ти скоро демобілізуєшся. Хочеш їхати в Щотово (до дядька Филимона.— Г. Т.). Добре. Не заперечую. Хочеш кінчати дев'ятий клас — схвалюю і дуже радий, що ти добре розумієш ціну науки і освіти... Проте я серйозно подумую щодо того, аби тебе забрати до Львова, якщо для цього благополучно складуться умови і ти погодишся на цей крок. Бачиш, справа в тому, що я переходжу на іншу роботу, тобто буду працювати у самому Львові в журналі "Жовтень" редактором прози..."

Цей лист датовано серпнем 1955 р.

А через місяць ми зустрілися, можна сказати, вперше як брати, що вже трохи знали один одного... Я не бачив Григорія близько дев'яти років і погано уявляв його. І ось поїзд підходить до львівського вокзалу. Він ще не зупинився, коли я побачив Григорія у старенькому кремовому макінтоші, без капелюха, з високо і трохи набік закинutoю головою. Він ішов швидко, поглядаючи на номери вагонів, тоді побачив мене й побіг... Ми обнялися. Нас штовхали, збили з моєї голови безкозирку, хтось поліз за нею під вагон і начепив на Григорієву голову. Це вивело нас із того стану, коли немає слів, немає думок, а тільки серце стугонить і очі пече од сліз. Ми засміялися і так, обнявшись за плечі, пішли до вокзалу — Григорій у безкозирці та макінтоші, а я простоволосий, стрижений, бо якраз перед демобілізацією

попав на гауптвахту. Ми сиділи у вокзальному ресторані доти, доки нам не сказали, що ресторан уже годину тому зачинився і що нас не чіпали, бо не хотіли заважати. Ми говорили того вечора про все наше життя, про тата, Шилівку, Владивосток, війну, пили горілку і не п'яніли, плакали й не помічали сліз...

Я дивився на Григорієве обличчя й повільно впізнавав його заново — так воно змінилося: вкрилося глибокими, як шрами, зморшками, а очі стали великі у білках і сумно-ніжні в зіницях. (В листі до перекладачки роману "Вир" на чеську мову В. Абжелтовської Григорій пізніше писав: "Висилаю фото. Правда ж, я схожий на сердитого турка?"). Я знав, що Григорія оперували й вийняли з-над серця осколок ("Ура!!! — писав він мені в одному з листів у Владивосток.— Мій ворог тепер лежить на столі у коробочці з-під годинника. Двадцять грамів смерті"). Знав і те, що йому словом і ділом, матеріально допомагав ті, мабуть, найточніше буде сказати, трагічні часи Олесь Гончар.

Але не знав, що операцій було три, з них дві невдалі, бо лікарі не могли добратися до осколка і тільки свищ зробили в спині — рану, що не загоїлася до кінця життя, так і лишившись під бинтами. Другого дня, вже в Кам'янці, він показав мені її. "Іди подивися, Грицю",— гукнув із спальні, де Олена Федотівна, дружина, робила йому перев'язку, підняв майку, стоячи до мене спиною, і за мить уже опустив її. Я встиг побачити лише сині шрами (вони були один повз один) і між ними — маленьку рану.

Ночували ми тої львівської ночі на квартирі Григорієвого товариша, який люб'язно залишив нам ключі в сусідки, а сам помандрував до знайомих, бо не хотів нам заважати. Ми проговорили аж до світанку, Григорій уклав мене відпочивати на канапу, а сам стояв навколішки біля неї і читав вірші — глухо, з баритонним гулом у поранених грудях:

Ми спали із ним у окопі одним,

Ми мріяли з ним про покинутий дім,

Цигарку курили удвох пополам

І разом дивилися в очі смертям.

В атаках страшних, що не бачаться в сні,

Назустріч ішли двадцять третій весні.

І нам, що в атаках зуміли дружить,

Вмирать не хотілось, хотілося жить.

Я ніч пам'ятаю. Ми брали село. Всього нас дванадцять у темін пішло. Здригалась земля і гуділа в огні... Чи страшно було чи не страшно мені, А тільки я в серці своєму зберіг — Товариш в селі біля тину приліг. Підповз я до нього — рухнутись не зміг Лежить мій товариш, товариш без ніг... І, може, тому, що не зовсім пора, Лежить, тільки стогне, лежить, не вмира... І тихо, як жалоба, сіється сніг...

— Дострель мене,— каже.— Ну, як я без ніг... Я взяв його й тихо поніс між пожарищ, А губи шептали: — Товариш, товариш...

Він сам був "товаришем", якого після останнього поранення виніс на собі якийсь балтійський моряк у минулому, а згодом партизан. Вісім кілометрів ніс і таки виніс. Де зараз той Костя-моряк і чи знає він, чи може знати, як часто згадував його Григорій?.. Снаряд вибухнув у нього за спиною, і в очах став лише червоний спалах, вуха різнув крик — і все покотилося у чорну яму несвідомості. Потім був госпіталь, палата безнадійних, звідки виносили вже назавжди. Йому

примарилося, що він лежить спиною в нудно-гарячому болоті й воно смокче, смокче його спину і поволі втягає в себе. Він закричав. Ворочався у закривавленій постелі й кричав, але в палату ніхто не заходив: усі, мовляв, кричать, потім затихають. Він став лаятися найстрашнішими словами, й тоді увійшов лікар... Незабаром його перенесли в палату для живих... Але той болотяний сон-марення ще довгі роки мучив його, змушував одвертатися од чорних кольорів і ям.

Другого дня ми побували в "Жовтні" й вирушили на Кам'янку-Бузьку. Автобуса не трапилося, то сіли в кузов грузовика. Серпень тоді випав холодний, по-західному вологий, листя на деревах здавалося мені темнішим, ніж у нас на Полтавщині. Ми мерзли, горнулися один до одного і вкривали — я його куценькою полою бушлата, він мене стареньким, поштопаним у кількох місцях макінтошем...

У Кам'янці довелося побути разом недовго: Григорієві треба було їхати на роботу в журнал, мені — поспішати в Донбас у школу, бо навчальний рік і так уже почався.

Незабаром я одержав на дядькову адресу листа, в якому вперше згадувалося про роботу над "Виром":

"Чолом тобі, брате, і всім Хтудулам уклін земний! Сьогодні неділя, то з неділею будьте здорові! Ти, Грицьку, мабуть, так зайнятий, що в тебе не вистачає часу на листування. Вірю, бо в самого часу обмаль; та ще лінь чортяча, як реп'ях, причепилася до чоловіка, аби її "шляк трафив" — ніяк не відірвеш. Хотів би, щоб ти з подробицями написав мені, як ти гризеш цемент науки, де працюєш і чи вистачає тобі тих грошей хоч на цигарки. Ти, бестія, я тебе знаю, такий, що тобі хоч і трудно, то тільки мурчиш сам собі. А ти пиши. Щоб я знав. Отак-то. В мене немає якихось особливих змін та новин. Літературні справи топчуться на одному місці, розгублено озираються і кричать:

"Пробі, рятуйте". А я, як дід Терешко, все онучі шукаю. З квартирою також іще не влаштувався як треба. Живу, мов циган: де шатро нап'яв, там і ночую. Робота як робота. Читаю, відписую. В кінці ставлю: "З пошаною" — аж язик набік від задоволення. Так треба. Служба... Ось тобі взірець поезії:

Стоїть людина худорлява і дивиться на свій... гібрид...

Це про Мічуріна. Одне слово, робота моя цікава, до душі мені. Іноді з таких творів так насмієшся, що "кишка кишке — кукиш кажет".

Мені цікаво, Грицьку, от що. Візьми ти, будь ласка, та заведи такий блокнот і записуй буквально все, що говоритиме наш славний Филимон Васильович. Особливо те, що стосується хроніки Шилівки. Все, що він скаже. Бо це, брате, золотий пил, самоцвіти народного гумору, на який наше покоління вже не здатне. Тільки роби це так, щоб він не помічав, бо йому буде ніяково і, може, неприємно. З розумом роби, а не в лоб. А тоді оті всі записи мені переправиш. Фіксуй окремі влучні, цікаві словечка, на які так багата його мова. Бо задумав я, брате, писати про Шилівку або повість, або романаку цілого. Це поки тобі лише признаюся.

Тепер тобі порада: не порахуйся з часом, знайди журнал "Октябрь" (9, 10 номери 1955 р.), там є прекрасна річ К. Паустовського "Золотая роза", і прочитай його уважно. Знайдеш там багато цікавого для себе. Можеш навіть виписати окремі думки. Це річ незвичайна по силі думок і прекрасною мовою.

Оце поки що і все. Порося заболіло, гуркає та гуркає, а годувати нема яким чортом. Корову купувати не хочу. Бо з мене такий господар, що хіба ножицями в тарілку січку різатиму.

Картопля вродила, як овечі бубурішки. Півня на горищі закрили, а він співає як скажений. На Жовтневі заріжемо к лихій годині. Яйця на базарі по 7 крб. десяток. Макінтош порвався... Леся миє підлогу в кухні і так шкребе щіткою, що аж мені ноги холонуть. Радісно співає "Карії очі", а що мені з тих очей, коли й на пиво немає?..

Привіт усім домочадцям.

Колезький регістратор і статський советник
Тютюнниковський. 30.X.1956р.)"

Звичайно ж, ніяких поросят, півнів, корів не було. То імпровізація... Взагалі більшість листів, писаних Тютюнником,— своєрідні гумористичні оповіданки, за якими часто-густо крилося нелегке його життя і в першу чергу — літературне.

Відомо, що Григорій почав писати ще до війни. А читачі взнали його й, наважуся сказати, полюбили чи оцінили тільки після появи першої частини "Виру".

Справа тут не тільки в тому, що Тютюнник не міг себе знайти — хоч за роботою та операціями й це нелегко було зробити. Річ у тому., що те, чим боліла його душа, ота його "головна книга", яка часто лишається так і не написаною, не узгоджувалася з загальним напрямком тогочасної літератури. Носити її в собі, певна річ, нелегко... То не модна схемка, не сюжетик, а цілий народ, ціла епоха! Тютюнник носив у собі свій "Мир". Він, може, так і пішов би з ним із життя, коли б наші літературі свого часу не відкрилися нові обрії. Товариші Григорія дивувалися потім, як швидко він виріс на їхніх очах, не маючи гадки, що Тютюнник просто розкрився, вільно дихнув, відчув можливість узятися за те, що міг і пристрасно бажав здійснити. І в той же час:

"Дорогий та рідний брате мій Грецьку!

...Настрій мій не зовсім веселий. Передчуття такі, що повість у Москві навряд чи вийде. Потрапив я якраз під реорганізацію МТС, так що — кричи рятуйте. Адже цього в повісті немає. Тому вона вже "не сучасна". Помилуй боже, я ж не член уряду! Звідки я міг знати про таке міроприємство?.. Взятися за детективи? Вони тепер у моді. Міщанство за них б'ється...

Роман рухається помаленьку, але... я за нього уже потерпаю. Не знаю, що з ним буде. Так що діла мої неважні і темні, як ніч. Іноді я впадаю в такий розпач, що хочеться все кинути й вийти вовком... Але я не втрачаю духу і пишу... Чого я не зав. птахокомбінатом, а письменник?.. Оскільки мені до зарізу треба грошей, то я, мабуть, накинуся на нариси й оповідання, хоч так тяжко відриватися від роману.

Міцно тисну руку.

Григорій Тютюнник — старший.

9 квітня 58 року".

Це єдиний лист, у якому Тютюнник — стомлений. І сказав про це. В інших він, як завжди, бадьорий, про себе пише в двох словах, а то — жарти, турбота про інших або зарисовки з натури.

Всі ті роки я жив в оточенні, в якому розмовляли по-російськи, і починав писати російською мовою. Тому брат, відповідаючи на мої листи, теж писав по-російськи.

7. VIII. 1957 р. "Гришенька!

Говорят: нет худа без добра... Так и это: я не мог отослать письма, написанного тебе еще 4 августа, и не отослал его, по всей вероятности, потому, что все эти дни, как и ты, зверски работаю; встаю из-за стола в таком состоянии, что если бы кто меня спросил внезапно: "Как ваша фамилия?" — я с минуту не мог бы ответить на этот вопрос; то есть я просто забыл отослать его. Но это к лучшему. Сегодня получил от тебя письмецо, которое ждал с волнением и, прочитав его, остался весьма доволен. Молодец, дуй дальше. (Тоді я складав экзамени в університет.— Г. Т.). Впрочем, я знал уже немножко раньше, что с диктантом у тебя дело не плохо, потому что видел тебя во сне чистенького, свеженького, молоденького, в беленькой, хорошо отглаженной матросочке и брючках, всего белого, как облако в штанах. Вот и не верь снам. Пошел к маме, она говорит, что плакала за тобой во сне. Тоже хорошо: к радости. Ну, хватит. А то расхвастался, как сибирская девка.

Страшно беспокоит меня твой финансовый вопрос, ты напиши мне прямо, сколько осталось у тебя денег и на сколько хватит; должны же мне, черт возьми, на днях выслать деньги, и я сразу же бабахну их тебе, так приблизительно в сумме 200 рублей.

Скоро приезжает жена и сынок. Вот все новости. Сейчас обедаю и бегу на почту бросить письма, а потом попру на Прутиловку (куток села.— Г. Т.) читать маме твое послание. Сегодня среда. Возле клуба будет сованье ног, потом будет демонстрироваться кино, а Медышин Сергей будет под клубом петь во все горло, конечно, "Гей, ви, хлопці-риболовці". Выйдет Ігор (кіномеханік.— Г. Т.), станет упрашивать, потом сядут на мотоцикл и укатят в буфет.

Ну, еще раз — крепись. Желаю ковать железо могучей рукой докрасна. Твой брат Григорий".

27. XI. 57 р.

"Здравствуй, Гриша!

У меня радостное событие: получил от тебя три письма в один день. Однако радость моя омрачилась, как только я вскрыл письма. Оказывается, ты был болен, а я, свинья, злился на тебя и пророчил, что ты за что-то сердишься на меня. Я не буду спрашивать, как ты умудрился заболеть вирусняком; это пошлость, им болеют все. Но вот как ты схватил воспаление — это вопрос. Не выпил ли ты, старина, холодного пива или воды, не постоял ли с какой-нибудь стильной девочкой после танцев в холодном коридоре или, может, ты плохо одет вообще? Как бы то ни было, но теперь уже первопричина роли не играет, хотя может сыграть свою роль как назидание. Ты, Гриша, пойми, что если отец дал тебе железное здоровье, то транжирить его нечего, нужно его беречь. О, ты еще не знаешь, что значит не иметь здоровья, ты, пожалуйста, но ухмыляйся. Ведь знаю: ты сейчас гогочешь от моих проповедей, каналья, а я тобі ще раз кажу: береги себя, ибо ты долгше понять, что то, что тебе больно, больно и мне... Думаю, что, если ему там хуже стало, а вдруг он снова болен, а вдруг осложнения пойдут. Ить это вообрази: пять кило с плеч. Ты, брат, с этим не шути. Поэтому слушай, что я тебе буду говорить, и поклянись исполнить. Не гогочи! С тобой говорят серьезно.

1. Купи себе бутылку рыбьего жира и пей три раза в день по столовой ложке.

2. Перестань курить. Ибо если ты будешь курить так же, как до болезни, — будет худо. Остаточные явления от воспаления, безусловно, в легких существуют, и ты наделаешь беды. Не покури хотя бы с неделю, пока очистятся легкие. Ах, как хорошо ты себя почувствуешь. У тебя значительно

повысится трудоспособность, ведь усталость, на которую ты жалуешься, не от слабости организма, а от никотина, которым ты отравляешься в страшных дозах; у тебя повысится память; не бросишь курить — он съест ее.

3. Делай по утрам зарядку на вдохи и выдохи, фильтруй легкие, дабы не было остаточных явлений.

4. Проверься несколько раз на рентгене.

Это я говорю тебе потому, что мы, Хтудулы, варвары к своему здоровью. В следующем письме пиши, как выполняешь.

Да, хорошо питайся. Пусть мать, если ресурсы позволяют, подбросит тебе жиров посылкой. На науку нажимай, но не до одури. Ведь я тебя знаю. Ты такую программу-максимум в своем письме отметил, что загнуться можно "к лихій годині".

Рассказ твой о дяде мне очень понравился: узнаю дядю; он у нас нежный и чуткий в душе, только внешне грубоват, так ведь мы все такие. Знаешь, Гриша, я вспоминаю, какой нежный, до глупости доверчив и наивен был я в юности и как люди не умели ценить во мне этой черты, даже насмехались надо мной; теперь я закрылся на люк и выпускаю чувства к людям через клапан нежности осторожно, по тому, кому сколько следует; одному не жалею: литературе. Роман мой, Гришуха, движется. Уже имею 500 печатных на машинке страниц. Это — 20 печатных листов. А еще первая часть не окончена. Думаю, к весне одолею. Понимаешь, испытываю затруднения в недостатке фактического материала для общественно-политической линии; интимная, бытовая идет хорошо. Ведь я описываю жизнь села до войны. В Шиловке собрал часть, но мало. Да и то: у кого соберешь? Ведь ты наших шиловских гушаков знаешь. С ним пока разговоришься,

два раза в Артиллерию сходить можно. Спрашиваю как-то Брынчука:

"Ну, как же вы жили до войны? Какая, по-вашему, разница между довоенной жизнью и теперешней?" Он почесал затылок, насунул на глаза "картуз", высунул кисет, закурил, молчал полчаса, а потом, вместо ответа на мой вопрос, спрашивает: "А тобі навіщо воно нужно?" — "Так,— говорю,— вспомнить интересно". Он еще молчал с полчаса, а потом: "Що ж до війни? Тоді все на коровах, а тепер — на тракторах".

Вот тебе и поговорили. Мне такой ответ ничего не дает. Мне нужно знать экономику ведения хозяйства, агрономию, фермы и пр. Поэтому на этой неделе еду во Львов, привязываюсь в библиотеке к стулу и начинаю рыться... Нужно, ничего не поделаешь. Роман я назвал условно "Вир" — "Водоворот". В украинской лексике слово "вир" имеет более широкое значение и очень передает события, о которых идет речь. Но меня смущает очень важное обстоятельство: будет ли понимать название средний читатель? Поэтому я подыскиваю новые заглавия. Но, дело, конечно, не в названии. Писать мне становится все тяжелее, то ли становлюсь вредный и придирчив, но многое меня из написанного уже через два дня не удовлетворяет, я переделываю, злюсь, бурчу про себя: "Ах ти ж анахтемська душа" и "дряпаю" дальше. Все же — дело идет. Иногда я прекращаю работу над романом, потому что в голову залезет какой-нибудь сюжет и мучит, и мучит, и долбит мне мозги, тогда я отбрасываю все в сторону, сажусь и шпарю новеллу или рассказ. Например, сегодня я окончил одну новеллу, которую аллюром шлю в Киев... Потом у меня начато две повести, зовут, но разорваться не могу. Пусть подождут немного. Да. Еще новости. Повесть "Хмарка" все же переводится на русск. язык. Переводит Кедрина, жена очень хорошего, но почему-то мало известного поэта, уже усопшего, его убили какие-то два неизвестных в Москве в 1945 г.,

Дмитрия Кедрина. Она прислала мне сборник его стихов. Чудесные стихи. Так вот, она переводит. Скоро должна прислать мне на читку. Также я получил письмо из Москвы, из института кинофикации, письмо, в котором просят разрешения экранизации повести, жалуясь на то, что, дескать, нет фильмов на колхоз. тематику, что нужно, дескать, такой фильм выпустить. Я с радостью разрешил, послал им книгу, но в эту затею верю слабо, потому что кинофикация мне представляется так: в длинном полутемном коридоре, которому нет конца (коридор полутемный и узок), идет дядя в бобрах и с суковатой палкой и одышкой, за им вереницей шествуют сценаристы и робко предлагают: "Дядя, возьми сценарий. О целине. Любовь с первого взгляда и перевыполнение зяблевой пахоты. Все учтено-с". Поэтому я написал: делайте, что хотите. Я — пас. Прислали письмо, что что-то они уже делают, ведут какие-то переговоры с Киевской киностудией, но это меня не интересует, потому что из этого ничего не выйдет.

Семья моя живет помаленьку. Все из дому уходят, остаюсь я один. Юра помнит тебя, часто вспоминает, узнает на фото и недавно демонстрировал, как надо ходить мужчине, и мигал глазами.

У нас мороз. Была оттепель. Снова морозец. Дед Кирило Билокобильський убил "косого" и принес мне выпимши. Я был занят, зайца взял, дал ему, деду, на "сто пятьдесят" и отпустил з богом. Дед врал безбожно, как все охотники, "що я вбив зайця одною дробиною. Ось як розрізатимете — побачите... У вухо".

Стихи Коленского (мого товариша по університету.— Г. Т.) я прочитал. Паренек он, по-видимому, умен и пишет неплохо, но позирует. Впрочем, это не страшно. Это присуще всем молодым. Поэт из него может получиться неплохой, если он

прибавит страсти. Пока что у него одни раздумья. Впрочем, я вскоре вышлю свои отзывы. Адресую тебе. Для него. Письма не вскрывай, т. к. его это может оскорбить. Впрочем, гляди сам. Я ваших взаимоотношений не знаю. Ах, как мне хочется еще с тобой поговорить. Подольше. Кгм. Значит, так. Я в комнате еще не топил. Озябли ноги. Обожди, "потупаю"... Все. Продолжаю. Итак, о Цвейге. Я, как только получил и прочел твое письмо, пошел в магазин, купил и читал весь вечер. Прочел "Амок" и "Двадцать четыре...". Пишет он великолепно. Психология потрясающая, детали сделаны исключительно мастерски, но, увы, я никогда не смогу быть беспристрастным читателем. На все смотрю с точки зрения профессионала. Дело в том, что манера его письма в психологии мне абсолютно подходит, там есть чему научиться, и это великолепно; мы так писать еще не умеем, и бог знает, может, и не научимся; но манера его письма в коллизиях — не подходит... Сенсационно. Сенсационно начинается каждый рассказ, то есть с какого-то необычайного, загадочного происшествия, чтобы сразу заинтриговать читателя. Я такой манеры не люблю. Это мне почему-то напоминает дельца, стоящего на рынке и показывающего краденную вещь из-под полы: "Купи, мол, хорошая вещь". Я люблю спокойную, эпическую расповедь а 1а Толстой Лев, где нет ничего необычайного, нет игры эффектов, но это простое, взятое из жизни, а не из жизни "гранд даме" и гувернанток, такое простое и такое сильное. "Поликушка", например, рас. Чехова, Гоголя, Успенского, что разрастается в твоих глазах в грандиозное, незабываемое. Притом, если ближе присмотреться к Цвейгу, психология, поведение его героев однотипны, можот, здесь имеет влияние манера вести рассказ от "Я". Безусловно, имеет и ограничивает, очень ограничивает писателя, так, например, леди из "Двадцать четыре..." и врач из "Амок" чувствуют почти одинаково. А это несправедливо и невозможно. Они разные люди, и психология их не может быть одинаковой...

Давай о другом. Вот, например, о том, что ты начал презирать общество пьяных и ругающихся. Это очень хорошо. Вообще, я чувствовал, что университет на тебя окажет очень хорошее влияние. И на самом деле, хорошо быть скромным, культурным человеком, знающим смысл жизни, хотя бы в нашем понимании, и каждый день узнавать что-либо новое, интересное. Как твой драмкружок? Наверно, нету времени, правда? И вообще, как общество, в котором крутишься? Современного типа студента я, к своему стыду, представить не могу... Может, теперь пошли студенты сильнее, серьезнее, "потому как" многие из них от станка, от плуга. А раньше, пару лет назад, было — "бядя", детский сад какой-то. "Стиляг" ненавижу страшно, они у меня возбуждают чувство какой-то нечистоплотности. А как глупы! Боже мой! Десять ослов не завидуют одному "стиляге". Фу. Это самое отвратительное, что родилось из молодежи за 40 лет. С ними ты будь холоден и невозмутим. Если чувствуешь, что скажешь умному человеку глупость, "сіпни" себя за ухо, стиляге же говори все, что чувствуешь и думаешь...

Приезжала ли к тебе мама? Что нового рассказывала? Как прошли твои именины? Поздравляю и я тебя, братец, да вот, свинья, не знал, когда родился. 2 декабря? А? Я, брат, 6 мая. Во!..

Уже надворе вечереет. В комнате тепло. Свет еще не включен. Малиновый закат ложится отблесками на мое балконное окно. Стол как раз возле окна. Здесь мне хорошо. Вечереет. Играют по морозку дети на улице, слышу, как они кричат. Закат затухает, снег багрянеет, потом делается слегка пепельным, наступают сумерки, но еще хорошо видно, и я пишу без света. Ветерок еле-еле, дым из труб относит в сторону, мне видно в окно. Да-с. Зима. Такая чудесная, милая пора, и в эдакую пору чуть не втопився Базарів Лук'яшко, когда воровал чужие вентера. Да, принесли билеты в кино. Смотрим "Тихий

Дон". Я уже раз видел. Все хорошо. Но все ходят и в будень и в праздник разряженные, как на астраханской ярмарке, смазывает все дело. Потом Глебов Григ, стесняется целовать Аксинью; а Христоня на собрании у Штокмана красуется в генеральских сапогах. Фу ты, черт. Неужели они не смогли досмотреть, что это так видно и "не соответствует". Ведь Христоня все равно, что дед Штавро. А вообще — хорошо.

Ну, что же, братец, заболтался.

Бувай здоровенький, бережи себе, та допоможе тобі аллах в ділах твоїх, та обдарує тебе милостями, та хай життя твоє буде рівним, як пустеля Аравійська, і зеленим, як сади Семіраміди.

Міцно тисну лапу.

Твій брат Григорій Перший.

А в нас сучка цуценят навела. Вівчарки. Пищать у будці, як вовчята. Сусід каже, що одне з них ярча. Що значить "ярча" і чому воно "ярча", жди пояснення в наступному листі.

Ще раз тисну лапу".

6.IX.1957 р.

"Великомученик Григорій!

Благодарю за послание. Молодец, написал быстро. От всего сердца спасибо, купно прошу и дальше не задерживаться с ответом на мои письма. Исключения могут быть в двух случаях: 1) если не будет денег на конверт и марку, 2) если нападает хандра. В первом случае положение затруднительное, но

хандру прогнать легко... Приехал я в Каменку еле-еле, дорога была препаскуднейшая. Начну сначала. (Ты требуешь подробного письма. Получай. Почерк у меня — последнее усовершенствование инквизиции, поэтому терпи, да прощен будешь). Выехали мы автобусом, как ты видел, на Полтаву, в Опошне село много пассажиров, среди них пьяный парень с гармошкой, который всю дорогу играл какое-то сумасшедшее поурри из бесовского репертуара и так врал, что "Рябинушка" выходила приблизительно, как "Не брани меня, родная". Потом сели две бабы и заклали кондуктора мешками с картошкой, так что ей, чтобы дать билеты, надо было показать руку, как из колодца... Потом кондукторша потеряла билетов на сумму 10 000, военные нашли, долго не давали, пока довели до истерики, потом, наконец, вернули. Вместо слова "Благодарю" эта желчная девица с расклеенными от слез глазами сказала:

"Бессовестные". Вот — воспитание... В Полтаву приехали вечером. Поезд на Львов отправляется аж в 10 часов утра. Что делать? Ожидать прямого на Львов или ехать на Киев. Стали совет держать: я говорю — ждть львовского, вернее, ворошиловградского, она говорит: ехать на Киев. Наконец (никогда не слушайся жены своей, ибо каяться будешь, новая, тринадцатая заповедь, утвержденная синодом) влезли в поезд, идущий на Киев. Ехали с плацкартами, Елена с Юриком спали, я курил и присматривался к публике: в купе со мной ехал отставной подполковник, философствующий; прежде, чем что-нибудь сказать, открывал рот и, сохраняя положение на букве "о", искал мыслишку следующую и изрекал: "Атомная энергия — важное открытие", далее этого положения он не двигался и потом принялся рассказывать, как ловить перепелок и какое вкусное из них мясо; сам он, по рассказу, откуда-то со степей, кажется, с Херсона. Другой — типичный командировочный, в костюме районных начальников, с портфелем и с зеленым плащом на руке; тот рассказывал о Воркуте, Енисее, Кагарлыке смешивал все широты нашего Союза, толковал за

картишками и выскакивал на каждой станции, чтобы спросить, сколько стоит жареная курица... Потом ехала женщина, тучная, по-видимому, старая кокетка, видать по лицу, говорила исключительно и даже подчеркнуто с одним только подполковником, не выносящая вагонной вони и через каждые полчаса (я от нечего делать засекал время) оббрызгивающая постель духами. Дама закатывала глаза, и вот тебе ее лексикон: "Ах, какая прелесть!", "Ялта — это чудесно", "Изумительно", "Не говорите мне о юге, я теряю спокойствие...", "Это что-то непостижимое". Дама явно заигрывала с подполковником, а на нижней полке сидело что-то черное, сердитое и в шерсти — это ее муж, мужчина лет пятидесяти, профессию разгадать трудно, если бы это было в средневековье, то безошибочно можно было бы определить, что он гильотинщик. Образина эта читала все время какую-то истрепанную книжку и ни с кем не разговаривала. Потом вагон уснул, я тоже. Потом проснулся на какой-то станции и слышно было, как за окном спорили мужские голоса:

"А я тебе говорю: отправляй на третью".

"Куда на третью, если она занята!"

Побежал какой-то человек в замусоленной спецовке, спрашивая: "Где багажный?", потом вышел дежурный в малиновом картузе, ударил в колокол, и мы поехали. В 12 часов в Киеве. Вокзал, толкотня, шум; возле касс — ад, чистилище и рай, не хватает только Данте. Прусь и я. Билетов нет. Кто-то бьет себя в грудь и клянется, что ему нужно срочно охать в Новоград-Волынский, его отжимают. Ругань, крики, сюрчки блюстителей порядка, красные от жары морды, чемоданы, узлы, дамские шляпки, бритые военные затылки, вспотевшие физиономии носильщиков, полотняные обшитые мешки с яблоками, возле которых стоят бабы в ожидании московского поезда; путаница, толкотня и истерический крик:

"Насте, а ти мій мішок взяла?"

"А ти мені казала?"

Одарка лезет в толпу и вдруг видит свой мешок целым. На лице у женщины выражение счастья. В мешке — центнер веса. Какой дурак его возьмет?

Смотрел я на эдакие кадры и пошел на авантюру, "закомпостировал" билеты через "мать и ребенка". Посадка. Люди бегут к вагону, давят друг друга, какая-то девочка лет шести орет во все горло: "Где моя бабушка?" Юрик вцепился мне за штаны, боясь потерять папу, у меня в обеих руках чемоданы, Юрика бери хоть зубами, по-волчьи. Влезли. В проходе люди, пройти нельзя. Плацкарты нет. Стоим. Ребенка Лена держит на руках. Возгласы:

"Проходите, чего стали!"

"Куда, на голову, что ли?" Стоим...

"Товарищи, пропустите. Я проводник. Поезд отправлять надо... " "Без тебя отправят... "

Скрежет колес. Двинулись. Пробка начинает рассасываться. Какой-то мужчина интеллигентного вида ропщет: "Прошу не толкаться".

"А ты не стой на проходе. Вырядился, как на бульваре".
"Вы, товарищ, повежливей". И дальше:

"Ты чего тут развалился? У тебя плацкарта есть? Это мое место, слазь".

"А ты чем лучше меня, что будешь лежать, а я буду в углу жаться?" "У меня плацкарта. Это мое законное место".

Приходит проводник, сгоняет с полки нахального товарища, тот берет свой чемодан, тянет буквально по головам пассажиров и все так же продолжает спрашивать:

"Чем я хуже тебя?"

Публика безмолвствует на этот вопрос. Я заглядываю под среднюю полку, пять человек, по-видимому рабочих, тесно жмутся друг к другу. "А ну, хлопцы, потеснитесь, ребенка уложить надо". "Гм. Еще уложить? Тут хоча б сісти де було". "Ничего, потеснитесь".

Один, по-видимому, совестнее всех, уступает место:

"Пусть малыш спит. Пошли, ребята, в тамбуре покурим..."

Едем. Елена сидит... Юра спит, я стремлю в проходе, опершись руками о полку. Проводник, слышно по говору — львовский. Это юркий, маленький человек, движется по проходу, разносит плацкартным постели, непрерывно повторяя: "Прошу, прошу..."

"Что ж это вы,— спрашиваю я,— что это у вас за беспорядок? Сесть негде..."

Проводник начинает объяснять, что Южная железная дорога якобы незаконно украла у Западной дороги 300 вагонов и перекрасила их в красный цвет. Я наливаюсь бешенством. Какая мне в конце концов

разница, в какой цвет перекрашены эти вагоны, мне ехать нужно, притом — по-человечески. В Дубно вагон освобождается, ехать стало легче. Во Львов приехали в 11.30 дня, поезд на Каменку идет в 7 часов вечера. Очень весело... Ждать поезда не хочется, едем на автобусную станцию. Юра спрашивает: "Папа, куди ми їдемо? В Полтаву?" О, счастье. Через 10 минут уходит автобус. Погружаемся. Два часа блювотной тряски, Юрик вцепился в сиденье, нет сил оторвать, глаза сонные... Наконец, Каменка... Вот здесь и сижу. И пишу тебе письмо...

Теперь вот что: ты, братец, не стесняйся и пиши, как живешь, а главное проэкспериментируй, когда тебе всего нужнее будут деньги. В начале месяца, в середине или в конце. Деньги тебе я высылать буду по твоей просьбе; когда захочешь, пока больше 100 в месяц не могу. Первый куш отхватишь, по-видимому, числа 15-20, может быть, и раньше, постараюсь раньше, потому что знаю, денег у тебя сейчас или нет вовсе, или очень мало. Ты пиши, ничего от меня не скрывай пожалуйста, а то я тебя знаю: надуешься и будешь молчать, а то, чего доброго, соль грузить на вокзал попрешься.

В Шиловку еще не писал... Напишу на днях. Вот характер: обиды прощаю, но забыть никак не могу...

Пиши, пожалуйста, подробней о своей жизни и впечатлениях. Помни, что письма — это хорошие упражнения для будущего литератора, очеркиста, коим хочу тебя видеть и верю, что что-нибудь эдакое из тебя выучится, только, душа моя, учись прилежно, приглядывайся, приноживайся...

Толкачевку знаю, жил в 29 корпусе. А внизу — Журавлевка. Да, ночью в огнях, красиво. Правда? Прости, Гриша, я сегодня сильно устал и, вижу, довел тебя до чертиков своей "предлинною хворостиною", слов.

Жму руку.

Григорий I".

16.11.58

"Неисправимый брат мой!

С верой в человечество и непогрешимость пресвятых дев ожидал я от Тебя, о, великий Моурави, длинного письма; не дождался и, убедившись в том, что лучшее средство самоискупления само искупление, взялся за перо, дабы невиновным быть в предолгом молчании. К этому побудило два обстоятельства. 1. Погода на дворе прегадка: дождь, сырость, слякоть... Пойти некуда. По стеклам окон чьи-то слезы текут... Одним словом, в такую погоду пишут предлинные письма всем родным и знакомым; пропивают всю получку до копейки; поэты садятся за романы в стихах; драматурги сокращают монологи и вынынчивают мысль о самоубийстве, ибо пьеса не идет-с. Ни один театр не принимает-с. Поелику я прозаик, то сел за письмо. Это первое обстоятельство резюмирую: погода. Второе. Не дольше как "вчера" видел тебя во сне (ей-богу, не вру) в виде тореадора в схватке с черным быком. Вместо красного плаща на тебе был обыкновенный "лантух", к тому в нескольких местах рваный. Отсюда я сделал вывод, что ты болен, следуя убеждениям бабы Базарыхи, которая говорила: "Приснилась мені, сусідоньки, чорна корова. Я за нею, а вона на гатку та реве-реве. Коли ж воно з Василем погано: оженився".

Вот, после вступления, так сказать, экспозиции, перехожу к главному. Почему от тебя ни слова о каникулах? Где и как ты их провел? Сохранял ли образ божеский или ходил пьян, образина? Чтобы — ани-ни. Слышь? Паче всего — здоровье береги, чижик тебе его не разыщет, коли потеряешь. И

вообще, что за мода молчать и ни слова о состоянии своем? Непоправимый лентяй. Ну, хватит. Разругался.

Новостей у меня особенных нет. Арбу с романом "пхаю" дальше, гора крутая, ехать тяжело, путь бесконечный. На днях был во Львове на совещании писателей. Три дня. Жил в гостинице "Львов". Сам в комнате. На совещании подводили итоги творческих дел наших "списователей" за два года. Все нормально...

Получил письмо с Донбасса от Коленского; паренек он, видимо, весьма здравого смысла, литературу любит и что печально, понимает. Непонимающим литераторам значительно легче. Увидишь — извинись от меня, ведь я не ответил на его письмо. Занят был очень. Но напишу. Ведь там идет речь о некоторых общих наших знакомых...

У меня приятная новость: я получил московскую "Литературную газету" с докладом Тихонова на пленуме писателей 13 февраля о состоянии и задачах л-ры; между прочим, с этой высокой, всесоюзной трибуны вспоминает докладчик и обо мне. Ищи на 3 стр. вверху, первая колонка. В "Лит. газете" 15 февраля на первой странице жирным шрифтом найдешь заметку: "В Союзе писателей". Там сказано, что будет, дескать, организована творческая встреча с писателями Львова и Ужгорода. На эту встречу вместе с группой львовских товарищей 8 чел. поеду и я. Это будет с 5 по 15 мая. Потом мы из Москвы поедem, кажется, в Ленинград. Дальше: повесть моя должна выйти в издании на рус. языке, в и-ве "Советский писатель", с которым я веду активную переписку. Между прочим, повесть уже переведена на русск. язык, с переводом я ознакомился, одобрил и отослал в Москву, как известили меня буквально на днях из Москвы, повесть также рекомендована в ж-нал "Молодая гвардия". И еще — какой-то Юрий Косач из мира кинематографии прислал письмо с желанием

экранизировать повесть. Как видишь, "скубуть" меня хорошенько, что с этого выйдет — увидим.

Одно меня обидело — что Тихонов относит меня к "молодым", это я считаю для себя чуть ли не пощечиной, потому отращиваю бороду, дабы в таком виде явиться в Москву. Одно хорошо — будут все знать, что есть такой и что-то делает, это хорошо, и газета тут сделала мне хорошую услугу.

Все это, в конечном счете, не суть важно, мне сейчас. главное — написать роман. Вот. А там посмотрим... Пиши мне почаще.

С приветом Григорий Первый".

18.IV.59 р.

"Здравствуй, Гришуня!

Целую тебя в щечку, Людочка!

Я понимаю, что у вас, у студентов мало времени на письма, но вы все-таки пишите старику, не забывайте, ибо я потом рассержусь и, бог знает, что могу... Та нічого я не зроблю, бо дуже вас люблю, чортенят!

Сейчас я сделал себе небольшой перерыв в работе, ничего не делаю, только читаю, читаю, читаю и даже пишу дневник, что очень редко со мной случается. Первую книгу романа я уже закончил и поэтому "байдикую", вторая в черновиках тоже готова, но на днях я ее прочитал и решил писать заново, потому что многое меня не удовлетворяет. Жена говорит, что я каторжник, буквально оттягивает от стола, а я все равно

потихоньку пишу, когда она на работе. Она говорит, что вторая часть "все хорошо, не смей ничего делать", а я делаю и не каюсь: получается лучше. Упрямства у меня хоть отбавляй. А в общем, на лето, как всегда, у меня найдется работа и огромная, так что не знаю, будем ли мы с тобой, Гриша, ходить на рыбалку. Между прочим, у меня на это лето уже выработана программа. Мы от слов перейдем к дії, к делу, то есть.

1. Мы должны пешком исходить весь наш район, особенно меня интересуют глухие хутора, где я смогу послушать истинно украинский язык, а это для меня очень важно, посмотреть людей, поговорить с ними...

2. Ты должен мне помогать и сам учиться у народа твоего родного. Известие о болезни дяди, его психологическом состоянии меня

потрясло, я очень много думал, написал письмо Наталии Ивановне, жду ответа. В письме я убеждал, что все будет хорошо, и я сам в этом уверен, что все будет хорошо, ибо еще не было случая, чтобы болезнь могла сломить наш род. Мы десятижильные, так що хай Ониська лізе в запічок.

На днях я закажу телефонный разговор с тобой и Людой, из которого я хочу узнать, как ты живешь. Пиши, что тебе нужно, я помогу. Мне кажется, что у тебя плохо с обувью и рубашками. Пиши, чтобы я знал, стесняться нечего.

Роман, первая часть, еще у меня на столе, я его правлю, но из трех редакций я получил приглашение отослать его. Но я держу. Пусть отлежится. Какая его судьба будет дальше — посмотрим. Я потом вам напишу.

Еще раз целую и прошу писать мне письма чаще. Особенно прошу Люду. Ну и тебя, конечно, Гриша. Пишите, скучаю за вами.

Григорий Тютюнник".

Взимку 1960 року мені випало побути разом з Григорієм у Кам'янці-Бузькій близько трьох тижні". Олена Федотівна,

дружина Тютюнника, була саме у від'їзді, й ми господарювали вдвох: я допомагав, йому, як умів, правити переклад першої частини "Виру" на російську мову, він мені — готувати їсти для нашого "курень", як ми весело себе називали. Ще на службі, маючи не одну можливість побувати в черговому (та й позачерговому) наряді на камбузі — флотській кухні, я набив руку трохи куховарити, принаймні знав, що за чим кидається в борщ... Отож уся "тонка" кулінарна робота випадала на мою долю, а Григорій узяв на себе "загальне керівництво" — показував, де і що брати в погребі, як користуватися газовим балоном тощо.

Жив він тоді в двоквартирному будиночку по Шевченка, 13, на другому поверсі. Був цей поверх схожий чимось на мансарду о двох невеликих кімнатах та з комірчинами по боках. У кімнатах вітряними зимовими днинами стояла холоднеча і, чи то мені тепер видається, чи так воно й насправді було, усе там рипіло: східці дерев'яні вузьенькі, що вели на другий поверх, підлога, навіть комірчини... З меблів найдужче впомку великий розтовчений диван, обтягнутий червоним оксамитом, коли б чи не дореволюційного ткання, та велике дзеркало з жовтими плямами по краях.

Адже Григорій приїхав до Кам'янки-Бузької, за його словами, маючи лише старенький чемодан з книгами та єдиний,

місцями вже позашиваний костюм. До того ж учителювати йому довелося недовго через рану та операції, літературні справи з тієї ж причини ледь посувалися, а пенсія становила мізерну суму — тридцять карбованців на місяць. Після виходу роману можна було б, розуміється, придбати іншу меблю, але Григорій сподівався незабаром одержати квартиру у Львові, тому в мансарді все лишалося так, як за скрутних часів.

Працював Григорій за невеличким хитким столиком у спальні. Тут-таки висів портрет М. Шолохова за робочим столом і з ручкою в пальцях. Якось, помітивши, що я розглядаю портрет, Григорій сказав: "О, то мудрий вьошенець. Великий знавець свого народу".

Мова перекладу в багатьох місцях не задовольняла Григорія, і він працював над ним з ранку до вечора, переробляючи заново цілі сторінки, шукаючи відповідники до окремих слів та ідіом, і гукав мені з спальні на кухню, щоб шукав і я. Але частіше обходився сам, або за допомогою словників, або пригадував прозові чи поетичні тексти з російської класики, яких знав напам'ять чимало.

Опівдні ми сідали снідати й обідати заразом, і Григорій на всі боки вихваляв мої кулінарські здібності, обіймав за плечі й ніжно вмовляв кинути філологію та перейти на шеф-кухарі... Або обіцяв лагідненько:

"Я тобі, братику, за такий смачний обід завтра кльош так напрасую, що як муха вдариться з льоту об складку, то й голову розсіче. Ось побачиш!"

До речі, кинути філологію він радив мені не тільки жартома, а й цілком серйозно кілька разів. "Чого б тобі не стати істориком або лікарем? Прекрасна професія — лікар". Це слово

— лікар — вимовлялося з якоюсь особливо благородною інтонацією. Він і сам непогано знався на медицині, міг вести цілком професійну розмову з лікарями, і один з них, наш земляк, шилівець, якимось запитав у нього здивовано: "Звідки в літератора таке знання медицини?!" Теорія і п р а к т и к а — великеє діло" — напівжартома, але з сумом в очах сказав Григорій. Адже він вилежав у госпіталях не місяць і не два...

По обіді ми йшли на прогулянку — або до саду шукати опалі пізні яблука в листі під снігом, або в старий чудовий парк недалеко від будиночка (Григорій казав, що в тому парку народився не один розділ "Виру"), або на леваду, до Бугу, який чорнів згори звивистою смугою — ще не замерз. Та найлюбішими нам були вечори, коли ми гомоніли в мансарді, не вмикаючи світла, притулившись спинами до теплого кахляного комина, в якому затишно, по-сільському, потріскували дрова, а по стінах шастали червоні відблиски од полум'я.

А, бувало, Григорій раптом запропонує весело: — Знаєш що, давай проведемо збори з Кольвахом! Ти — Кольвах, я — представник. І починалося.

Я йшов до дверей, підпирав плечем одвірок, розстібав рукави сорочки й зашивляв у них руки, мовби вони мерзнуть — так дід Кольвах завжди слухав збори в колгоспній конторі. А Григорій клав на стіл стос книжок, хапався за нього з обох боків, як за трибуну, і урочисто прорікав:

"Дорогі товариші! Наш робочий клас і трудова інтелігенція з величезним ентузіазмом"...

Далі йшла імпровізована промова. Мені, "Кольвахові", слід було слухати її, дивлячись у підлогу, покивувати головою і весь час мудрацько посміхатися самому собі.

"А у нас що? — розпалювався "доповідач".— А у нас ні одного справного воза, двигун і досі в МТС на ремонті, у молотарці пурхають горобці, як у драній клуні, помішаєш, а на молочарці систематично крадеться обрід, замість того, щоб іти в корито свиням!.." — У конторі гнітюча тиша, всі слухають похнюпивши голови, і раптом, коли доповідач зробить паузу, "Кольвах" од дверей, не піднімаючи голови й не виймаючи рук із рукавів, питає:

"От ви, товаришок, сказали: робочий клас, трудова інтелігенція... А хто ж ми такі?"

Тут доповідач мусить якийсь час ошелешено дивитися на "Кольваху" — у Григорія це виходило неповторно: опуклі очі його нерухомо втуплювалися в "старого" і пронизували його наскрізь довго, довго — і нарешті повільно так, з наголосом:

"А ви, дєдушка,— селяни!"

"А-а... селяни, та й годі... — якомога скептичніше казав "Кольвах", кивав головою і мудрацько посміхався сам собі, не одриваючи очей од підлоги.— Чуєш, селяни... Так-так..."

Потім ми мінялися ролями. Причому роль Кольваху залишалася такою ж, а доповідь повторювати заборонялося: імпровізуй!..

В один з таких вечорів я й наважився сказати Григорієві, що хотів би прочитати йому своє оповідання. Я знав, що він не охочий вести вузько-літературні, професійні розмови, принаймні зі мною, і не раз казав: "Сам, сам докопуйся до свого джерела. Творчість діло таке: тут ніхто нікого не навчить. Флобер учив Мопассана? Ні й ні! Він тільки підтримував у ньому бажання

писати і то досить скептично. Так що — сам пнися. Тобі ж на користь буде".

Крім того, мені не забулася одна прикра розмова, що пригнічує мене й досі — така безтактна вона була з мого боку.

Сталося це в Шилівці, невдовзі після того, як журнал "Жовтень" опублікував першу частину "Виру". Григорій приїхав до мами на відпочинок, я — на канікули. В перший же день ми зустрілися смерком на мосту, по дорозі один до одного. Йому, звісно, хотілося почути моє, бодай незріле, слово про роман, і він по якомусь часі спитав:

"Як тобі мій "Вир"?"

Я похвалив — і похвалив щиро, але вийшло це в мене мимохідь, біжка, як щось саме собою зрозуміле. Так лоша тицьнеться губами в шию лошиці-мами і знову вскоки та вбрики по лугу... За хвилину я вже відповідав йому своє захоплення Ремарком, якого саме прочитав: здається, то була "Тріумфальна арка". А на додачу ще й вигукнув: "Отак треба писати!"

"Всім?" — байдужим голосом глухо спитав Григорій.

"Всім! — сказав я гаряче,— Особливо українцям, бо в нас не пишуть, а розмальовують. А де психологізм? Де інтелект?"

Григорій довго мовчав, так довго, що я встиг обидитися на ту його мовчанку й хотів уже "гордо піти", як він сказав:

"Ремарка я теж читав, і шаную його... Може, комусь (він так добре натис на "комусь") навіть хотілося б полоскотати нерви інтелігентній публіці, дати їй інтелекту калорійну поживу... — Тут

він зробив довгу паузу.— Тільки хто ж буде писати для оцих людей? — і кивнув на село.— Для них і про них. Ремарк?"

Того вечора ми ще довго ходили селом, розмовляли про всяку всячину, але по його голосу, інтонаціях, дещо холоднуватих, відчужених, я зрозумів, що зробив дурницю...

На мою пропозицію прочитати оповідання Григорій невдоволено, як мені здалося, глянув скося своїми чорними, як графіт, зіницями й сказав:

— Якщо ти вважаєш, що воно вдалося, давай, а якщо ні — переробляй, доки вдасться, або кинь і заходжуйся коло іншого. Напівфабрикатів не читай.

Я сказав, що не знаю, вдалося воно чи ні, але набридло, остогидло так, що я, мабуть, його викину.

— О! Тоді давай,— враз пожвавішав Григорій.— Раз набридло, значить там щось є!

Я витяг з-під покривала на дивані захований там свій гіркий опис і налагодився читати: одкашлювався, мацав сторінки, почувачи себе, як сільський допризовник перед військкоматівською медкомісією.

Але Григорій, на моє щастя, сказав:

— Ні, ні, я на слух не беру. Сам прочитаю.— Забрав з моїх рук пожмаковані аркуші й пішов до спальні, причинивши за собою двері.

За ті півгодини, доки він читав, я пережив два гострих бажання: одне — діждатися вироку, друге — втекти. Але ж як

утечеш: приїхав по-студентськи, маючи гроші тільки в один кінець.

Аж ось двері спальні рвучко розчинилися і в них став Григорій.

— Є! — вигукнув він гучним баритоном і потряс над головою паперами. Потім сказав спокійно-діловито: — Сідай за стіл, будемо працювати. Обережненько так, ніжнесенько, щоб з водою не вихлюпнути й рибину.

Ми зсунули стільці, притулилися голова до голови, і Григорій прочитав перше речення.

— Так?

— А як без оцього слова? — Кресь олівцем — І речення одразу зазвучало по-новому, так, як я й хотів би його написати, та не зумів.

— А оце навіщо? Отуто крапочку давай поставимо. Давай? От так. Тепер читай!

Він збуджено сапав у мене над вухом, лоскотав щоку звислою чуприною і воркотав баском:

— Тепереньки, як казала баба Вушкалка, оце речення читай. Що тут зайве? Оце? Пр-ра-авильно, Хтудулячко ти мій дорогий. Далі.

— Стривай,— сказав я, коли вже змокрів, хоч у кімнаті було таки прохолодно.— Ти скажи про загальне враження. А так длубатися в кожному реченні — зненавидіти можна.

— Е, хлопчику мій малий, оце тобі й є чорна письменницька робота, катувальниця наша і радість. В реченні — все. Загальне враження починається із слова, речення, навіть розділових знаків. Якщо ти зайвим чи недописаним словом скалічив речення — ти скалічив і настрій твору, а разом з ним — загальне враження. Так що — вперед, не огинайся.

До півночі оповідання було прочитано. По реченню. Ми встали з-за столу радісні, схвильовані, як розгарячені коні, ходили один за одним кругом столу, і Григорій гув натхненним баском:

— Молодий Чехов писав Григоровичу, старому патріарху, що намагається не потратити на оповідання дорогих йому образів і деталей, береже їх для чогось іншого. І каюся. Правильно. Писати треба так, наче пишеш останню свою річ у житті. Викладайся весь: слово, настрій, образ — все віддай, що виплекав. Настрій у тебе є. Треба працювати над словом і образом — новим, об'ємним, точним. Пам'ятаєш у Гоголя, в ремарці до "Ревізора": "Ляпкин-Тяпкин, судья, человек, прочитавший пять-шесть книг, потому несколько вольнодумен". Одне речення, а який образ! Це вже цілий тип! "Несколько вольнодумен"... Після п'яти книг!..

І ще. От ти пишеш по-російськи... Ну, що ж, як воно вже так склалося, пиши, Тільки знай, братику, мова — душа народу. Як же ти писатимеш про українців не їхньою мовою, як виразиш їхню душу не через їхню мову, сиріч душу? Ти обов'язково зайдеш у цей тупик і потупцяєш назад, шкодуючи, що змарнував стільки часу. Тоді згадаєш мене!.. — І закінчив по довгій мовчанці: — Так що шукай, Параско, онучі, дорога далека, сказав би наш милий дядько Филимон. За сим і віддамося об'яттям Морфом. Лягай відпочинь, бо я тебе сьогодні, мниться, трохи давнув...

А другого дня стався випадок, який і досі стоїть у мене ввіччю і болить.

Погода зранку була пречудова: білів сніг у далеч, за чорний Буг, сяяло сонце, омела на деревах — як гайворонячі гнізда, а тиша стояла свята. Ми вирішили, що сидіти в такий ранок у хаті гріх, позичили у школі лижви й рушили садом на леваду. Попереду був крутоярець, і Григорій по-хлоп'ячому весело, аж зухвало вигукнув:

— Ну, моряк, держи свій кльош, зараз атакуєм отой трамплін! Стали поруч, зіпершись на палиці, прикинули.

— Не боїшся? — вже серйозно спитав Григорій.

Я одказав, що на Далекому Сході спускався з сопок, хоч це було й давненько.

— Тоді — вперед!

Я відштовхнувся перший. Летів метрів чотири в повітрі, широко розкинувши руки, потім приземлився на одну лижву, та ще й ліву, а права задерлася ніском угору. "Зараз упаду",— подумалося, і в цей час почув, як позаду стукнулися лижва об лижву, клацнули палиці...

Коли я підвівся — таки не витримав на одній нозі — й оглянувся, то побачив, що Григорій стоїть похитуючись, округло розкинувши руки, чуприна в снігу і з-під неї — Очі... Я подумав, що він жартує. Таку позу — голову вперед, руки (а вони в нього були, як у тата, дужі, могутні) розведені, як у борця — він прибирав тоді, коли вдавав Тараса Бульбу:

"Ану лишень підійди, синку!"

І я засміявся. З його пози, снігу в чуприні, з того, як зухвало ми кинулися брати трамплін, а тепер отак острамилися.

Коли підібрав лижви й підійшов до Григорія, він уже тримався обома руками за груди, і в очах його було стільки чорного болю й страждання, що мені, здається, до хрускоту стисло горло... Він упав грудьми.

Я підхопив його й свої лижі на плече і хотів узяти його під руку, але він прохрипів ледь чутно:

— Нічого, нічого, я сам,— і, ледве пересуваючи ноги, рушив до садка.

Потім до нього повернувся голос, і він все казав мені через паузи:

— Ти йди, йди... А я помаленьку собі... Ти... злякався за мене? Йди, йди... Я якось помаленьку доб'юся...

То була передостання його зима.

Щоліта Григорій приїздив у Шилівку на відпочинок, хоч відпочинок то був дещо умовний — у селі йому, либонь, найкраще працювалося, надто під осінь, коли його товариші роз'їжджалися після відпустки. Тоді він сідав за машинку й виконував намічену "норму". Не завжди, звичайно, виконував. Він не був педантичний ні в чому.

Стало вже своєрідним штампом писати, згадуючи про Тютюнника, що він любив брати машинку в ліс, ставити її там на пеньок і працювати над романом. Це — "поетичне перебільшення". Ліс од Шилівки не дуже близько, поки дійдеш до нього, та ще з машинкою,

папером, харчами,— то й писати перехочеться. Було це, може, разів зо два; ходив, а от чи писалося — не знаю. Здебільшого Григорій працював дома, за хатою, в холодку, де росла бузина й затуляла його од людей, що проходили вуличкою, або в хліві, де лежало паливо й мостилися ластівки.

Одного разу я прийшов до нього раніше, ніж ми домовилися, і почув, що в хліві клаца машинка. Я ліг у дворі на спориші і став ждати, поки він закінчить роботу. Друкував він повільно, з довгими паузами, потім зовсім знишк. Я тихо підійшов до хліва й зазирнув між дверима й одвірком: Григорій сидів на пеньочку й дивився кудись угору, всміхаючись сам до себе, а в машинці стриміла недодрукована сторінка. Я повернувся назад, але він побачив мене й гукнув:

— Заходь. Я вже наклацав. Дивись, оно які ротаті сидять.

Я поглянув угору. Там над дверима було ластів'яче гніздо, гарненько припасоване до ощепу, а з нього визирало п'ятеро ластів'ят.

— Зараз прилетить їхній тато чи мама й буде годувать отого крайнього зліва,— сказав Григорій.

— А звідки ти знаєш, що саме його?

— Бо вони їх по черзі годують. І ні разу ще не помилились. Я примітив.

Незабаром прилетіла ластівка, пташенята завовтузилися в гніздечку й потяглися до неї роззявленими дзьобиками, але вона погодувала крайнього.

— О, бачив? — зрадів Григорій.— Я ж казав. У них, брат, дисципліна...

Одягався Григорій у селі по-домашньому, щоб можна було й за машинкою посидіть, а як треба, то й по господарству щось зробити. Ївга Федотівна частенько докоряла йому несердито:

— Ти б, Горю, хоч одягся як слід, а то таке хтозна й що. Люди он понаїжджають, та щодня, дивись, і в новенькому чомусь, і в новенькому.

— То ж люди,— відказував Григорій (тут він прикидався простаком і вів далі голосом діда Федота).— А я, собственно говоря, хто? Бідний "спісователь", як кажуть чехи, ня-а-а... До того ж люди приїхали в гості, а я додому.— Брав спінінг і йшов до річки у стоптаних черевиках та вилинялому спортивному костюмі.

Він любив полювати за щуками. І був невтомний. Ловиться, не ловиться, а він кидає блешню, доки одірве її, зачепивши за корч, або щось піймає.

Якось ми вирушили до річки вдвох. Назустріч трапився відомий шилівський рибалка й сказав:

— Сьогодні, хлопці, діла не буде. Сонячно. Пече...

— Буде,— вигукнув Григорій, потрясаючи спінінгом.— У нас осьь блешня така, що за нею й мертва щука поженеться. — Ну, дивіцця,— мляво кинув рибалка й пішов собі.

Річка справді була як мертва. Парило так, що навіть жабенята сиділи нерухомо в калюжах поміж купинами. При

заході сонця стало прохолодніше. А Григорій усе шморгав та й шморгав спінінгом. Врешті заморився, скрививсь і пробурчав:

— Може, й правду рік отой мухомор, що не буде діла. Сказав: слухай розумних людей. А ми, можна сказати, пішли проти народу...

І в цей момент учепилася щука, жилку повело вбік, рипнуло вудлище — підсік.

— Є!!!

Щука підкидалась уже на березі в рідкому мулку, коли ми побачили, що зачепилась вона слабо і зараз одірветься. Я кинувся до неї, упав навколішки і накрив руками, а Григорій зопалу ще раз смикнув вудлище, і гачки вп'ялися мені в долоню...

Коли щуку нанизали на ключку з верболозу, а кров на руці зупинили листочком подорожника, Григорій став утішати мене:

— Нічого, братику, за кров, пролиту через неї,— нашу хтудулівську кров! — ми її засмажимо. Ти з'їси серединку, а я, як винуватець, жуватиму хвіст і голову! — По дорозі додому він раптом вигукнув: — От бач, а той пророк казав, що не впіймаєм. Оце тобі й слухай людей!

Іншим разом ми возили дерево на хату. З луку витягали вільхи на сухе мотузкою, учепившись за неї усім гуртом, а там клали на віз і волами правили в село. Григорій, скільки його не відмовляли, закачав холоші і теж погрузився за нами в луг. Залигали вільху, стали зрушувати в місця, вигукуючи всі: "Раз-два"... Григорій смикнув раз, Удруге... Тоді ухопився рукою за спину, зблід і одійшов убік. Усі ми стали, кинули віршовку й

мовчали. А дядько Филимон Васильович (він саме приїхав у відпустку з Донбасу) розсердився й сказав: "Іди, Григоре, до биків. Тобі ж казали, не треба". Григорій винувато всміхнувся і побрів, покашлюючи.

Коли ми притягли вільху до воза, він уже стояв коло волів і щось записував. Чоловіки сіли перекурити, а Григорій кликнув мене й сказав, кивнувши на волів: — Дивись...

Воли ремиґали, а вітерець зривав із їхніх губ слину, і вона тоненькими нитями летіла за ним понад травою. Григорій витяг із кишені записничок і прочитав: "Слина з бичачої губи летить, за вітром, як осіння павутина",— правда ж, добре?"

Ця деталь, виписана точніше, зустрічалася мені потім, як і багато інших, знайомих уже, у "Вирі".

Часто запитують, як мислив собі Тютюнник закінчити "Вир", якою мала бути третя книга, яка доля чекала на того чи іншого героя і т. п. Відповісти на це питання й авторові було б важко, бо навіть те, що добре продумане наперед, часом ламається, відкидається геть або міняє русло уже в процесі писання. "Не туди повернуло, куди думалося,— казав інколи Григорій.— Але це добре, це означає, що герої мої живі, не слухають мене, а йдуть, куди їм треба". Чи були ще якісь задуми у Григорія, крім "Виру"? Безумовно. І не один. Адже він, по суті, лише почав своє літературне життя.

"...За роман ще не брався,— писав він мені в одному з листів,— після Шилівки. Руки вже сверблять, біси щипають за боки і зловтішаються, що я їх не можу прогнати, так що в недалекому майбутньому засяду. В голові крутиться сюжет для нової повісті, ах, як мені хочеться взятися за неї, який матеріал, скільки в серці почуттів, а в голові думок, та от... роман, треба

писати роман, а повість убік, потім, пізніше. А в ній така природа, цікаві люди (уже окреслив гарненько п'ять фізіономій) і почуттів, скільки почуттів... І місяць, і грози степові, і річка, і оіпішнянські гончарі, і гм... гм... горе людсько... Так. От як..."

Восени 1960 року помер наш мудрий, веселий і добрий дядько Филимон Васильович. Григорій не зміг приїхати на похорон: він захворів. Не стало дядька — і ми відчули себе осиротілими... Поняття роду ніколи не було для нас формальним.

Рівно через одинадцять місяців я одержав від Григорія такого листа:

"Грицьку! Було б дуже добре, якби ти приїхав до Харкова, влаштувався з житлом, "замельдувався" в деканаті та й повернувся в Шилівку ще на тиждень. Вигадай що завгодно, аби вирватись...

Григорій Тютюнник.

25.VIII.1961 року".

Через годину того ж дня я дістав телеграму: Григорій помер... На столі в його кімнаті лишилася рівненько складена в потертій папці друга частина роману "Вир".

Мудрий скарбничий — пам'ять людська. Вона зберігає часом звичайні собі, нічим непримітні з першого погляду бувальщини, наче знає: настане у житті людини такий час, а може, така мить, що вони оживуть знову, осяються промінням почуттів і винагородять її поезією, ім'я якій — спогад.

Спасибі ж тим, хто дарує нам щастя добрих спогадів.

...Тоді ми вмовилися не розлучатися до світанку і зустріти зорю посеред мосту, де не раз простоювали, злігши грудьми на перила, до самої півночі. Потім прощалися і Григорій казав: "Ходімо вже, Грицьку, проведу тебе до кінця мосту, та й по домівках".

У кінці мосту знову прощалися, і вже я казав йому:

"Ходімо ж, тепер проведу і я тебе до кінця мосту".

І так, бувало, довгенько проводжаємося. Тоді засміємося зі своїх витівок і почимчикуємо у протилежні від мосту боки: він до своєї хати, я до своєї.

А то сказали собі: стоятимемо до ранку, поки люди в селі заворушаться. Тихо було, тепло, зорі світили. Над річкою здійнявся туманець, парило од води, пригрітої за день, бо річка мала, мілка, напивається сонцем до самого дна — аж мул теплий.

Село вже давно спало. Дудукав деркач у лузі — без нього літня ніч на Ташані як і не ніч, а просто пільма. Очерет мовчав. Риба не скидалася. І все ж у річці час від часу щось плюскалося. Далеко чорніли соснові бори — одиу коло млина під хутором Лейбівкою, Другий коло Дубини — лугового закутка. А Байрак, лісок невеликий на Беевій горі, тільки вгадувався, як марево.

Ми розкошували мовчки й курили. Цигарку за цигаркою. Бо курилося і мовчалося. Звечора находились: Григорій водив мене понад річкою — із сиво-зеленими капустами в березі, головатими та листатими соняшниками, розкішними кущами кропу та густючим помідорячим огудинням, що виганяє вгору вище колін, а помідори родить дрібні та пізні,— водив і розказував, з яких місць писав картини й епізоди у "Вирі".

— Отут Оріся прала,— став біля осокара, що вийшов корінням із землі побіля стовбура і гріє його на сонці.— На тому корінні, при самій воді, лежала широка вербова дошка — кладка. А он там, під тим боком, топився у вирі Тимко. Колись тут, кажуть, заворіть була і глибочина. Тепер немає... А оцією стежкою Оксен до колгоспу ходив. Тільки я її повернув трохи, як писав...

Тепер, стоячи на мосту, над туманом, у теплі, що ним дихала Ташань, і тиші, бачив я і те горbate осокаряче коріння — звичайнісіньке собі коріння, місцями обчовгане чобітьми, місцями зеленкувате од моху; бачив кладку — непоказну, тріснуту з одного кінця вербову дошку; і стежку бачив у старому жилаволистому подорожнику та притоптаному батожаччі гарбузиння, що виповзало на неї грітися... Скільки у нас на Україні тих кладок, дикуватих стежок, осокорів, скільки маленьких річечок, що ніби й не тече в них вода, а спить... А скільки старих печищ, вирв на місці колишніх хат, що полетіли у війну в небо, як от наша, вирвані з корінням, і ростуть тепер на місці колишніх порогів, через які нас уперше в житті пересаджували мама і тато, виводячи надвір, на білий світ без вікон, бур'яни або скалічені вибухами у зародку вербички, що так і не розрослися, лишень викидають щовесни усе нові й нові пагони...

А скільки у нас на Україні Оксенів, Орісь, Тимків, Гречаних, Дорошів...

І все те, і всі вони бачені, знані. Але не всі відкриті, не всі виростають у честь, поезію і славу народу. Бо щоб вирости їм у поему краси, поему щастя і горя, радості і смутку, треба, щоб почалися вони з серця доброго, люблячого, самовідданого... Мало — бачити. Мало — розуміти. Треба любити.

Немає загадки таланту. Є вічна загадка Любові.